

LIVET SOM KVINDEFANGE

I Christianshavn Straffeanstalt 1870-1893

Af Kamilla Matthiassen

Abstract

This thesis examines the lives of the inmates in the Women's Prison of Christianshavn in the 19th century. Based on the record of prisoners, which covers more than 2000 entries, it investigates how the women influenced the *creation*, *existence*, and *end* of captivity. Firstly, this study demonstrates how the prisoners tried to exploit the contemporary view of female offenders by excusing their deviancy. Secondly, it shows how the inmates used the complicated and sedimented layout of the institution to their advantage. Across departments and positions, many women maintained a criminal lifestyle of secret correspondence and illicit trade. In addition to the material goods this provided, it gave the prisoners autonomy within the confines of the prison, thus preventing them from becoming completely subdued. Finally, the prisoners' agency is further demonstrated by their actions upon release. A common way of escaping the stigma as a criminal was by gravitating towards the underworld of other outcasts. Overall, this thesis confirms the assertion of historiography on the early modern period that the prison was continually developed through the adaptation of the staff and inmates. Furthermore, the study contributes to bridging the gender gap that exists in the field of Danish prison research.

Resume

Med udgangspunkt i de 2270 indsættelser, der blev registreret i generalieprotokollen fra Kvindefængslet på Christianshavn i slutningen af 1800-tallet, demonstrere dette speciale, hvordan de indsatte influerede fangenskabets tilblivelse, tilværelse og afslutning. Først gennemgås de taktiske årsagsforklaringer, som kvinderne angav ved deres indsættelse. Dernæst udforskes fangernes udnyttelse af fængslets komplekse indretning til at fastholde den kriminelle tilværelse under opholdet. Endeligt undersøges de indsattes forsøg på at undgå forbryderstemplet efter løsladelsen. Samlet set dækker specialet et kønnet videnshul i dansk fængselsforskning og bidrager samtidigt til den historiografiske tendens om at undersøge fængselshistorien ud fra aktørernes indvirkning og tilpasningsmetoder.

Indholdsfortegnelse

Introduktion	4
Problemformulering	5
Christianshavn Straffeanstalt: Fra fattighus til fængsel	6
Historiografi	11
<i>Før fængselsforskningen</i>	11
<i>Post-Foucault forskning</i>	14
<i>Den moderne fængselshistorie</i>	18
Metodiske overvejelser	23
<i>Generalieprotokollen</i>	23
<i>Teori og fremgangsmetode</i>	26
Analyse	30
<i>Fangenskabets tilblivelse: "Den nærmeste Grund til hendes Fald"</i>	30
Forbryderbanen	30
Forbrydelsens årsagsforklaringer: forfald eller forhandling?	37
Epilog om at være født i fangenskab	47
<i>Fangenskabets tilværelse: "I Kvindefængslet regnede det med Spydigheder"</i>	51
Dagligdag i kvindefængslet	51
Skjult korrespondance, interne alliancer og tuskhandel	58
Epilog om verdenen udenfor fangenskab	64
<i>Fangenskabets afslutning: "Ikke Spor af Fortrydelse"</i>	67
Mange løsladelser og lav selvmordsrate	67
Den perfekte kvindefange	69
Epilog om ikke at afslutte fangenskab	73
Konklusion	75
Litteraturliste	78
<i>Publiceret litteratur</i>	78
<i>Upubliceret litteratur</i>	82

Introduktion

I 1892 slugte den kun 17-årige tjenestepige Otteline Nielsen i desperation en stor hårnål og et fire tommer søm, mens hun sad i Nibe Arresthus. Forholdet, der havde ført til den ulykkelige handling, var udsigten til hendes snarlige overførsel til det berygtede kvindefængsel på Christianshavn. Med en fremtid bag lås og slå, så hun ingen anden udvej end at tage sit eget liv.¹ Otteline havde tjent på en gård ved Hornum, men da hun ”hverken kunde komme ud af det med sin Madmoder eller med den paa Gaarden tjenende Lillepige”, smed hun en tændstik op på ladens loft. Hvis gården brændte, ville hun være nødsaget til at finde tjeneste andetsteds. Efter hændelsen blev hun ganske vist ført væk fra både madmoderen og pigen. Dog ikke i en ny tjeneste, men til den nærmeste arrest. Med udsigten til flere års fængsling, valgte Otteline at sluge nål og søm. I første omgang skete intet, og i januar 1893 blev hun ført den lange vej fra Vesthimmerland til København og ind gennem fængselsporten på Christianshavn Torv. Otteline nåede imidlertid ikke at afsone sin dom. Nålen og sømmet havde forårsaget så voldsom en blodforgiftning, at hun en vintermorgen blev fundet død i cellen.² Få år forinden Ottelines anbringelse i fængslet havde den 20-årige husmandsdatter Elisabeth Lyster ligeledes sat ild til den gård, hvorpå hun tjente. Modsat Otteline ”længtes hun efter at komme i Str[affe] Anstalten”. Efter at have forladt hjemstavnen på Bornholm fik Elisabeth tjeneste på Atterupgaard nær Ringsted, hvor hun ”af Velvilje opholdt sig”. Alligevel valgte hun at brænde gården, ”fordi Søsteren stadig tilskrev hende overspændte religiøse Breve, hvori hun skildredes som en stor Synderinde”. Ved at blive indsat i kvindefængslet kunne Elisabeth vise søsteren, ”at hendes Skrivelser gjorde den modsatte Virkning.”³ Med få års mellemrum og vidt forskellige agendaer begik Otteline og Elisabeth den samme forbrydelse og havnede begge i Christianshavn Straffeanstalt.

I dette speciale vil jeg undersøge, hvilke andre kvindelige brandstiftere, tyvetøser og barnemordersker, de to tjenestepiger delte skæbne med. Hvorfor havnede de i fængslet, hvordan oplevede de indsættelsen og formåede de at påvirke deres ophold? Ottelines og Elisabeths beskrivelser er fra anstaltens generalieprotokol, hvor samtlige kvindelige tugt- og forbedringshusfanger blev indført siden fængslets indvielse i 1870.⁴ Protokollen blev udfyldt af

¹ Forsidebilledet er taget i fængslets gårdsplads omkring 1900, hvor fire fanger vandrer langs en markeret sti, mens opsynsdamen holder vagt. *Sjællandske Nyheder*: ”Søges: Ældre med viden om datidens rets-system” (20-07-2012). Tilgået d. 10-04-2024

² Rigsarkivet (RA): Christianshavn Straffeanstalt (C): *Generalieprotokol* (1873-1919), protokol (P) 4, s. 161. De indsatte fik ikke tildelt et separat fange- eller domsnummer, hvorfor der refereres til den pågældende protokols sidetal.

³ RA-C: P3, s. 194

⁴ I fængselsvæsenets fortegnelse over kvindelige forbrydere tydeliggøres det, at landets kvindelige tugt- og forbedringshusfanger, med få undtagelser til Odense- og Viborg Tugthus, i slutningen af 1860’erne til 1870 blev indsat i

fængselsinspektionen og indeholder detaljeret information om kvindefangerne samt deres forløb i straffeanstalten. Først er den indsatte navn, alder, ankomstdato, forbrydelse og straf registreret. Dernæst er der en beskrivelse af fangens sociale baggrund og tidligere levned, hvor inspektionen noterede alt fra opvækst til den første gang, hun begik en forbrydelse. Protokollens sidste del tager udgangspunkt i den indsatte fængselsophold, hvor personalet løbende indførte hendes opførsel, modstand og sindstilstand. Udover at vidne om datidens forbryderkvinder, kan generalieprotokollen give en unik indsigt i, hvordan fangerne forsøgte at påvirke deres ophold i kvindefængslet.

Trods det indsigtssrige kildemateriale og anstaltens særegent virke som Danmarks første kvindefængsel, er der endnu ikke nogen, som har foretaget en udførlig undersøgelse af de kvindelige forbrydere og deres tilstedeværelse i anstalten. Netop *det* er formålet med mit speciale. Jeg har udarbejdet en database over fangerne og indskrevet informationen fra generalieprotokollen. Ud af de ni protokoller, der er bogført hen over fængslets funktionsperiode (1870-1928), har jeg transskriberet til og med protokol fire. Databasen strækker sig således fra 1870 til 1893, hvor der blev registreret 2270 indsættelser.⁵ Undersøgelsen baseres på det transskriberede materiale, og jeg vil løbende veksle mellem kvantificering og nærstudier af kvindefangerne. Derudover vil jeg drage inspiration af flere felter i den moderne fængselsforskning. Tilsammen vil dette muliggøre en besvarelse af følgende problemformulering.

Problemformulering

Med afsæt i Generalieprotokollen fra Christianshavn Straffeanstalt i perioden 1870 til 1893 vil jeg kortlægge livsforløbet for de fængslede kvinder og dernæst undersøge, hvordan de oplevede og påvirkede fangenskabets tilblivelse, tilværelse og afslutning?

fængslet på Christianshavn. RA: Overinspektionen for Fængselsvæsenet: *Fortegnelse over kvindefanger i samtlige straffeanstalter* (1853-1885)

⁵ Udover den første protokol, der teknisk set strækker sig fra 1870-83, dækker de efterfølgende protokoller en periode på tre år. Det er i øvrigt væsentligt at understrege, at der ikke er tale om 2270 individer.

Christianshavn Straffeanstalt: Fra fattighus til fængsel

Kvindefængslet har en lang historie bag sig. Allerede i 1662, det vil sige to århundreder før indvielsen af Christianshavn Straffeanstalt, oprettedes den første fængselslignende anstalt på matriklen. Det var det såkaldte Børnehus, hvor forældreløse, tiggere og vagabonder blev indlogeret og tvunget til at arbejde for kongen.⁶ Med tiden kom flere fra samfundets bund til, og der opstod et behov for at adskille de indsatte ud fra graden af forseelse. I 1742 blev anstalten derfor inddelt i et tugt- og rasphus. Mens der i tugthuset sad et væld af lovovertrædere på tværs af køn og arbejdsstyrke, var rasphuset alene forbeholdt hårdkogte, mandlige forbrydere.⁷ Samtidigt opstod en debat om tilstanden i de europæiske fængsler, hvor flere reformatorer advokerede for orden, hårdt arbejde og opdeling af de kriminelle.⁸ Den danske tyveriforordning af 1789 er vanligt anset som et produkt af oplysningsdebatten. Den bestemte, at tyve, i stedet for henrettelse, skulle udstå en længere fængselsdom. Året efter udvidede anstalten på Christianshavn med en forbedringshusstraf. Men sammenhængen er formentlig ikke så humanistisk, som datidens filantroper antog. Forordningen dikterede nemlig, at tyve ikke længere kunne benådes. Det betød, at antallet af fanger i de danske straffeanstalter voksede markant. Rationalet bag indvielsen af Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1790 bundede derfor ikke i oplysningsdebatten, men handlede i højere grad om overfyldte fængsler.⁹ Der opstod et behov for at sortere ud i den efterhånden rodede fangebefolkning, og der blev i samme periode oprettet separate institutioner for fattige og syge, der tidligere opholdt sig på Christianshavn. Tilbage stod et veldefineret fængsel *kun* for kriminelle.¹⁰

Selvom den christianshavnske anstalt, over flere omgange, blev omstruktureret på baggrund af fængselsreformatørernes idealistiske påbud, var vilkårene stort set uændrede omkring århundredeskiftet. I sommeren 1817 kulminerede det i et planlagt fangeoprør, hvor de indsatte startede et stort slagsmål med vagterne.¹¹ Oprøret endte med en nedbrændt fængselskirke, 16 henrettelser og en forflytning af de farligste fanger. Selvom flere af de indsatte fik medhold i deres

⁶ Stuckenberg, Frederik: *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741. En Historisk Skildring*. København. I Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, bind 1 (1893), s. 103, 107

⁷ Stuckenberg, Frederik: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. En Historisk Skildring*. København. I Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, bind 2 (1896), s. 71-73

⁸ Smith, Peter Scharff: *Moralske Hospitaler – det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Forum (2003), s. 81-83

⁹ Heinsen, Johan: "Carceral chains: pathways through a convict labour institution, 1690-1830". *Scandinavian Journal of History* (2023a), s. 13

¹⁰ Heinsen, Johan: *Det første fængsel*. Aarhus Universitetsforlag (2018), s. 74

¹¹ Valentin, Emilie Luther: *Feelings of Imprisonment – Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*. Aalborg Universitet (2022), s. 10

klager i den efterfølgende retssag, blev der ikke indført nogen yderlig revision af fangeforholdene på Christianshavn.¹² Til gengæld indførtes en ny type fængsel for de forbrydere, der blev flyttet. De blev overført til de to krudttårne, der stod færdige på Kastellet i efteråret samme år. Modsat tidligere fængsler, der var indrettet omkring tvangsarbejdet, havde tårnene fokus på sikkerhed og isolation. Fangerne på Kastellet skulle ikke foretage hårdt arbejde, men plukke tovværk, som var en langsommelig og meningsløs beskæftigelse. Formålet var ikke produktivt, men straffende.¹³

Dette skift i straffemetoden havde spredt sig fra den anden side af Atlanten. Under konstruktionen af to nye fængsler i Auburn og Philadelphia i 1820'erne blev idealerne om fangeinddeling og disciplin taget til nye højder. Fængslerne blev bygget ud fra det *panoptiske system*, der bundede i isolation og konstant overvågning. I Auburn praktiseredes delvist isolation, idet fangerne arbejdede i fællesskab, modsat de indsatte i Philadelphia, der sad fuldt isoleret døgnet rundt. Som forklaret af den engelske filantrop Elisabeth Fry (1780-1845), der i øvrigt havde besøgt Christianshavn i 1841, var formålet med det såkaldte panoptikon, at isolationen ville nedbryde forbryderen mentalt. Herefter var det institutionens opgave, ved hjælp af religionslære, at genopbygge fangen til et moralsk forbedret menneske.¹⁴

I løbet af 1820-30'erne havde flere europæiske lande implementeret et af de to fængselssystemer. I Danmark var det særligt økonomen C.N. David (1830-1874), der havde fået øjnene op for isolationsfængslingens potentiale. Han blev frontfiguren i den kommission, der i løbet af 1840'erne diskuterede, hvordan implementeringen af de amerikanske fængselssystemer skulle foregå. Løsningen blev oprettelsen af et Auburn-inspireret tugthus i Horsens, der åbnede i 1853, og et Philadelphia-inspireret forbedringshus i Vridsløselille, der åbnede i 1859. Samtidigt blev landets gamle tugthuse lukket et efter et.¹⁵ Imidlertid bibeholdtes fængslet på Christianshavn, hvor der i stedet blev indført nye tiltag. I 1847 blev de første 36 enkeltceller indrettet, tre år efter blev rasphusstraffen udfaset, således fængslet kun bestod af et tugt- og forbedringshus, og i 1863 påbegyndtes opførelsen af en ny natcellefløj med 200 celler. I første omgang var fløjen tiltænkt mandefangerne, eftersom de kvindelige forbrydere i mellemtiden var overført til et nyt fængsel, som stod færdigt i 1864. Men siden straffeloven to år senere mindskede antallet af kriminelle, der blev idømt strafarbejde, blev det nye fængsel i stedet indtaget af Københavns Politi. Kvindefangerne blev flyttet tilbage til den

¹² Engberg, Jens: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt,- Rasp og Forbedringshuset i 1817*. Rhodos (1973), s. 158, 169

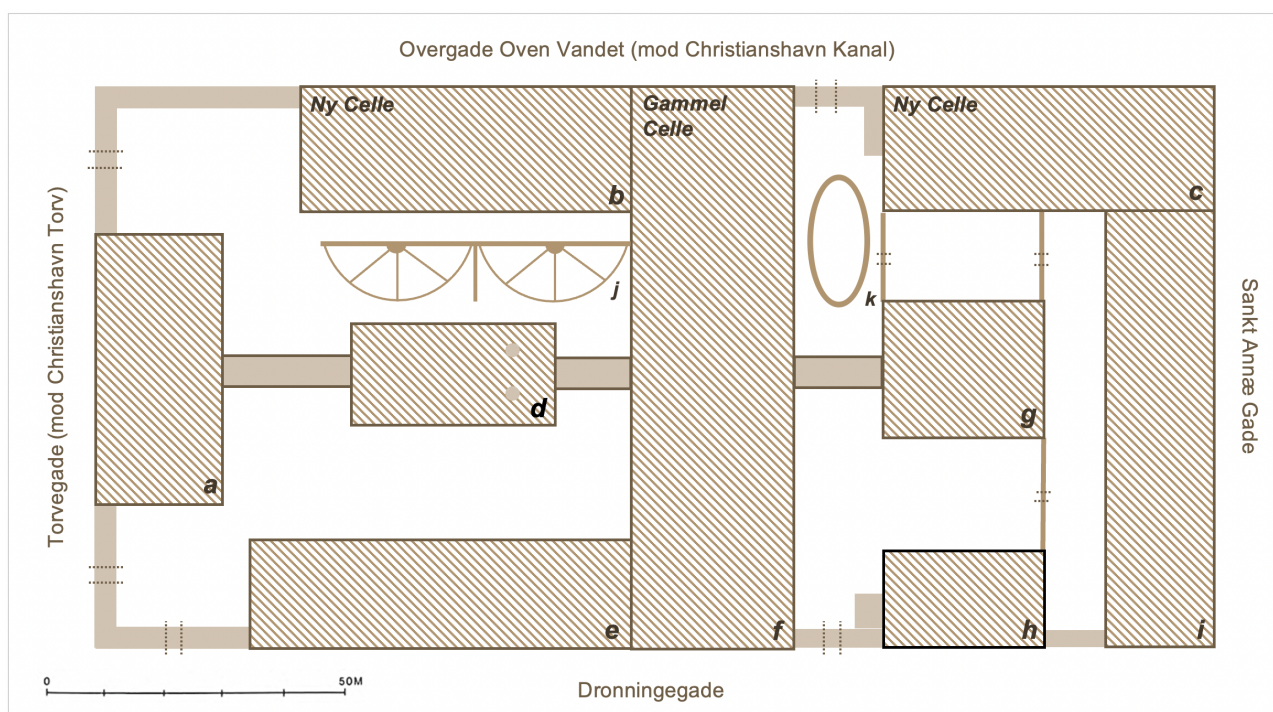
¹³ Heinsen (2018), s. 87-88

¹⁴ Smith, s. 22, 29-30, 144

¹⁵ Smith, s. 128-129, 173

urokelige anstalt på Christianshavn, der officielt åbnede som eksklusivt kvindefængsel den 19. oktober 1870.¹⁶

Fængselsbygningen var et resultat af den konstruktion, der hen over de sidste 200 år løbende var bygget til og revet ned. Udefra var anstalten stor og simpel. Fra torvet stod den nyopførte administrationsbygning, mens man, langs kanalen og Dronningegade, kunne se de høje murstensmure, der indrammede bygningerne med tremmebeklædte vinduer. På indersiden af murens port fandtes imidlertid otte forskellige firetagers bygninger, som rummede administrationslokaler, tjenesteboliger, arbejdsale, kirkerum, skolestue, sygeafdeling, køkken, lagerrum, vaskeri og ikke mindst cellegange med plads til 400 indsatte.¹⁷

Figur 1. Kort over Christianshavn Straffeanstalt 1864-1928. Bygning a er administrationsbygningen, som via mellemgangen (d) er forbundet til resten af fængslet. Bygning b og c er natcelleflojen, også kaldet *Ny Celle*, der sammen med fængselskirken (g) stod færdigt i 1864. Flojen blev i 1870 indviet som forbedringshusafdeling. Omvendt blev bygning f kaldt for *Gammel Celle*, eftersom den blev opført i 1759, og blev i kvindefængslet anvendt som tugthusafdeling. Bygning e, h, og i havde et væld af funktioner fra tjenestebolig, kachot, sygestue, køkken og vaskeri. I gårdspladsen ses fangernes opholdssteder, hvor j er de indhegnede bure, og k er den cirkel, som fangerne på forsiden slavisk fulgte.¹⁸

¹⁶ From, Vilhelm: "Straffanstalten. på Christianshavn 1662-1928". Direktoratet for Fængselsvæsenet (1928), s. 14-15

¹⁷ Dam, Albert: *Bort fra fængselsstraffene. Seks essays*. Kælderbiblioteket Nansensgade Antikvariat (1988), s. 134-136

¹⁸ Kortet er udarbejdet ved hjælp af ældre illustrationer af fængslet og fotografier af straffeanstalten. Københavns Museums og Stadsarkivs database: *Kbh billeder*. Tilgået d. 10-04-2024; Kjær, Ulla & Rask, Sven: "Kirken i Børnehuset på Christianshavn". Danmarks Kirker, Nationalmuseet (1985), s. 63; Stuckenberg (1896), s. 187; Valentin, s. 123

Under fængselsopholdet sad forbedringshusfangerne i fuld isolation, mens kvinderne indsat i tugthuset opholdt sig på fælles arbejdsale. Mens det daglige arbejde overordnet afhang af fangens færdigheder, var det forudsættende at forbedringshusfangernes arbejdsopgaver kunne foretages inde i cellen. Typisk bestod beskæftigelsen af strikning, maskinsyning eller produktion af tændstikæsker og papirposser. Foruden en ugentlig gudstjeneste og skolegang, var en af de eneste adspredelser den daglige gårdtur i de indhegnede bure eller langs den markerede sti foran kirkebygningen.¹⁹

Undervejs var det dog muligt for de indsatte at forbedre individuelle levevilkår. Efter britisk forbillede indførte fængslet det *progressive system*, som bestod af fire stadier, fangen skulle igennem i løbet af fængselsopholdet. Forløbet i stadierne afhang af den indsatte dom. Mens cellefangerne gik direkte til det såkaldte *tvangsstadie*, der bestod af et internt femklassesystem, hvor den indsatte blev op- og nedgraderet på baggrund af opførsel, skulle fællesfangerne først igennem et *forberedelsesstadie* på tre måneder. Hvis de opførte sig passende i tvangsstadiet, og nåede hele vejen op til klassetrin fem, gik de videre til *overgangsstadiet*, hvor de – igen ved hjælp af god opførsel – kunne opnå *betinget benådning*. Derudover kunne fangen under tvangsstadiets klassesystem tilegne sig diverse goder, såsom mere tid i gården, adgang til litteratur og bedre løn.²⁰

På trods af løbende renovering og implementering af moderne forbedringstiltag vidner flere samtidskilder om, at kvindefængslet bar præg af dets komplekse forhistorie. Fængselspræsten Vilhelm Munck (virke fra 1875-1906) og den nyudklækkede journalist Albert Dam, der rapporterede om fængslet i begyndelsen af 1900-tallet, beskrev begge den store fængselskonstruktion som en forvirrende labyrint af moderne og forældede afdelinger, krydsende gange og tomme kamre.²¹ I forbindelse med en opgørelse fra 1887 over sundhedstilstanden i landets straffeanstalter, kom det frem, at kvindefængslets sygdomsrate var tre gange så høj som i de nyopførte anstalter.²² Til dette kommenterede det københavnske *Dagblad*:

¹⁹ Madsen, Agnete Birger: *Et barnelig I en kuffert. Om fødsler i dølgsmål, barnemord og fosterfordrivelse i Danmark 1900-1950*. Kvindemuseet i Danmark (2014), s. 26-27

²⁰ Hjorth, Karen & Ilsøe, Grethe & Kragelund, Minna: *BUR – Kan, kan ikke, Vil, vil ikke, Kvindeliv i perspektiv*, ARKI-Varia (1996), s. 11

²¹ Dam, s. 127-128, 136; Munck, Vilhelm: *Memoirer og Breve udgivne af Julius Clausen og P. F. Rist XXXVI Fængselsvæsen*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag København (1922), s.121-122

²² Fængselsvæsenets Direktorat: *Sammendrag af de vigtigste statistiske Oplysninger om de danske Straffeanstalter i de 35 Aar fra 1861 til 1885*. Kjøbenhavn, J. H. Shultz (1887), s. 28-30

”Medens Vridsløselille og Horsens Straffeanstalter, der er nye og frit beliggende Bygninger, (...) stille[r] Forholdende sig ganske anderledes for Kvindefængslet paa Kristianshavn. Dette er en gammel Bygning, (...) og den ligger indelukket i et af en stor Bys fattigste Kvarterer ved en mudret Kanal, der navnlig om Sommeren i høj Grad forpester den omgivende Atmosfære.”²³

Beskrivelserne om en forældet, bastant og forvirrende anstalt i hovedstadens slum kan anes i følgende fotografi, der blev taget fra Vor Frelsers Kirke på Sankt Annæ Gade i 1905.

Figur 2. Fotografi over fængslet taget fra Vor Frelsers Kirke tårn mod vest i 1905. Referencerne er de samme som kortet.²⁴

²³ *Dagbladet (København)*: ”De danske Straffeanstalter 1861-1885” (13-01-1888). Tilgået d. 27-02-2024

²⁴ *Kbh-billeder*: ”Udsigt over Vor Frelsers Kirke”. Tilgået d. 10-04-2024

Historiografi

Selvom fængselsforskning efterhånden er et udbredt felt inden for historiefaget, er studiet omhandlende Christianshavn Straffeanstalt sparsom. Skønt fængslets forhistorie som tvangsarbejdsanstalt er velbehandlet, har interessen for kvindefængslet stået i skyggen af de straffeanstalter for mænd, der opstod i 1800-tallet. I dette afsnit vil de få værker, der har beskæftiget sig med anstalten på Christianshavn, og de forskere, som har behandlet samtidens andre fængsler, både i dansk og international kontekst, blive fremhævet. De vil blive sat i den historiografiske kontekst, de er skrevet ud fra. Tilsammen vil det give et kronologisk overblik over, hvordan fængselsforskningen har udviklet sig over tid og samtidig danne afsæt for specialets undersøgelse og positionering.

Før fængselsforskningen

Den første som beskæftigede sig med den danske fængselshistorie, var fængselslæreren Frederik Stuckenberg. I sit todelte værk, *Fængselsvæsenet i Danmark* fra 1893-96, gennemgår han fængselssystemets udvikling. Hvert bind repræsenterer et led i fortællingen om det såkaldte 'humanistiske' fængsels opståen. Det første bind strækker sig fra 1550 til 1741 og omhandler overgangen fra korporlig afstraffelse til frihedsberøvelse, mens andet bind behandler perioden 1742 til 1839, der er kendetegnet ved oprettelsen af deciderede straffeanstalter. Stuckenbergs studie er udførligt og markerer det første af sin slags. I dansk kontekst er der ikke siden lavet et så omfattende værk over fængselsvæsenets historie. Stuckenberg skal dog læses gennem hans administrative og farvede afsæt som fængselslærer. I 1860'erne var han ansat ved forbedringshuset i Vridsløselille, der nøje var indrettet efter tidens panoptiske idealer. Under hans gennemgang af fængselsudviklingen, fremstår den type institution, som Stuckenberg selv arbejdede under, som et opgør med "ældre tids straffe".²⁵ Værkets selverklærede omdrejningspunkt er således overgangen fra en primitiv korporlig afstraffelsesmetode til et civiliseret fængselsvæsen. Stuckenbergs ubetingede hyldest over samtidens fængselssystem afspejler ligeledes hans positivistiske tilgang til det arkivmateriale, han har gjort brug af. Trods han har benyttet forskellige kildetyper fra flere institutioner, er hans udlægning af fængslernes funktion og virke hovedsageligt skrevet ud fra et finansielt perspektiv. I forhold til anstalten på Christianshavn dækker Stuckenberg perioden fra opførelsen af Børnehuset til fangeoprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset med fokus på anstaltens merkantilistiske grundlag

²⁵ Stuckenberg (1893), s. 6

til de økonomiske og sociale problemer, der prægede fængslet i slutningen af 1700-tallet.²⁶ Med forbehold for Stuckenberg's ophav og narrativ, kan hans værk læses som en redegørende oversigt over fængslets udvikling i dets tidlige periode.

Som kontrast til Stuckenberg's generation af fængselseksperter, der glorificerede datidens system, udgav historiker Jens Engberg i 1973 bogen *Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset*. Værkets agenda er tydelig, og det er ikke tilfældigt, at Engberg tager udgangspunkt i fangeoprøret i 1817. Han skriver optøjerne ind i et bredere narrativ om, ”hvordan det danske samfund var i den tid, som med grusom ironi kaldes guldalderen.”²⁷ Engberg har været påvirket af den voksende venstreorienterede socialøkonomiske vending, som prægede 1970'ernes historieformidling, og værkets tema er uligheden mellem høj og lav. Af samme årsag er det, foruden fangerne på Christianshavn, en fortælling om den underkuede husmandsfamilie og storbyens fattige proletarbørn.²⁸ Modsat Stuckenberg's kildenære beskrivelse af fængslets historie, må Engberg siges at være stærkt problemstyret i sin fremstilling. Han skildrer anstalten som modbydelig, overfyldt og præget af tristhed.²⁹ Ifølge Engberg skyldtes tilstanden statsbankerotten i 1813, der fik store økonomiske konsekvenser for landets institutioner. Fængslet manglede økonomisk kapital, hvilket fordrede en generel stemning af mistro og uretfærdighed.³⁰ I den forbindelse skal der tages højde for Engberg's samfundskritiske gengivelse. Andre forskere forklarer blandt andet oprøret med afsæt i fængslets dårlige forhold.³¹

Engberg skriver sig i forlængelse af den marxistiske tradition, som de to tyske professorer Georg Rusche og Otto Kirchheimer definerede i 1939 med udgivelsen af *Punishment and Social Structure*. Rusche's og Kirchheimer's hovedargument er, at kriminalitet og straf determineres ud fra samfundets økonomiske struktur og behov.³² Gennem et kapitalistisk perspektiv, gennemgår de straffesystemets udvikling fra tidlig middelalder til tiden efter første verdenskrig. I takt med befolkningsvæksten i middelalderen, overgik straffevæsenet fra hovedsageligt at have bestået af bøder til at benytte

²⁶ Stuckenberg (1893), s. 103; Stuckenberg (1896), s. 183-184

²⁷ Engberg, s. 176

²⁸ Engberg, s. 30, 46

²⁹ Engberg, s. 86, 93

³⁰ Engberg, s. 160-163

³¹ Stuckenberg (1896), s. 163-166, 179-180; Heinsen forklarer desuden oprøret som en kulmination af de dårlige økonomiske forhold, en forøget fangedødelighed og den store omvæltning, fængslet gennemgik i århundredet forinden. Mens fængselssystemet fordrede struktur og forbedring, blev forholdene i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset kun forværret af, at fængslet voksede. Med tiden opstod der en had-kultur blandt fangerne, som førte til gentagne konflikter mellem indsatte og magthaver samt en voksende frihedstrang og flere flugtforsøg. Heinsen (2018), s. 75, 82-84

³² Kirchheimer, Otto & Rusche, Georg: *Punishment and Social Structure*. International Institute and Social Research (1939), ny version af Columbia University (1968), s. 5-7, 23

korporlig afstraffelse og henrettelser, idet samfundet kunne undvære den bødeindtjening, forbryderne tidligere udgjorde.³³ Men under den merkantilistiske stat, der voksede frem i Europa i 1500-tallet, opstod et nyt behov for indtjening, og tvangsarbejdsstraffen vandt indpas. Ligesom det var tilfældet med Børnehuset, udviklede arbejdsanstalterne sig til deciderede fængsler. Den industrielle produktion i det 18. århundrede viste sig mere profitabel end anstaltens manuelle arbejde. Ifølge Rusche og Kirchheimer blev forbryderne derfor i højere grad transporteret til de europæiske kolonier, hvor de atter gjorde økonomisk gavn.³⁴ I mellemtiden voksede befolkningen markant, og der opstod et behov for større social kontrol. Således udvikledes det moderne fængsel ifølge Rusche og Kirchheimer. Modsat Stuckenberg, omtaler de udviklingen som fejlagtig, fordi isolationen gjorde det modsatte af at forbedre og rehabilitere de indsatte.³⁵

Om det skyldes Engbergs inspiration fra Rusche og Kirchheimer, er hans studie siden blevet fortolket som et forsøg på at beskrive en begyndende klassekamp.³⁶ Mens oprøret i 1817 vel og mærke var rettet mod ordensmagten, kan det ikke udelukkes, at en del af fangerne, og måske særligt de hårde tugthusfanger, som ledte oprøret, blot var sure, berusede eller opgejet under episoden. Alligevel skal Engberg krediteres for at afvige fra det administrative perspektiv, som tidligere forskning – Stuckenberg såvel som Rusche og Kirchheimer – var præget af. Engbergs mikrostudie tager i stedet afsæt i fangernes historie og giver en forståelse for, hvordan det var at være indespærret i fængslet på Christianshavn et halvt århundrede inden, at kvindefængslet blev indviet. Som det vil blive tydeliggjort senere, er denne tilgang til fængselsmateriale først blevet udbredt i forskningen inden for de sidste årtier, hvorfor Engbergs metodiske tilgang til kilderne er forud for hans tids historieformidling. I den kontekst er det værd at nævne, at historiker Ulrik Langen har benyttet Engbergs arbejde til sit eget mikrostudie.³⁷ I bogen *Tyven* fra 2015 kortlægger Langen livsforløbet for guldsmeden Niels Heidenreich, der blev indsat i tugthuset på Christianshavn i 1803 for at have stjålet og omsmeltet det kendte nationalklenodie guldhornene. Til at udpensle Heidenreich tilsyneladende snilde omgang med fængselsadministrationen, citerer Langen flittigt Engbergs værk.³⁸

³³ Kirchheimer & Rusche, s. 9, 19

³⁴ Kirchheimer & Rusche, s. 42-43, 60. Dette er dog et snævert vesteuropæisk syn. Selvom transporteringen af fanger var udbredt for England, anvendte flere europæiske lande, inklusiv Danmark, egne lokale tvangsarbejdsanstalter.

³⁵ Kirchheimer & Rusche, s. 65, 137

³⁶ Smith, s. 400; Valentin, s. 12

³⁷ Langen, Ulrik: *Tyven. Den utrolige historie om manden, der stjal guldhornene*. Gyldendals Bogklubber (2015), s. 331, 362

³⁸ Langen, s. 69-71, 83, 254

Post-Foucault forskning

Selvom den marxistiske forskning nuancerede den traditionelle glorificerede fortolkning af fængslets udvikling, opstod det endelige opgør først i 1970'erne under den revisionistiske bølge. Her slog en række historikere fast, at straffen udviklede sig som følge af den bureaukratiske stats behov for social kontrol. Den mest toneangivende er den franske idehistoriker Michel Foucault og hans værk *Overvågning og straf* fra 1975. Mens offentlig tortur og henrettelse havde til formål at skabe frygt og smerte, pointerer Foucault, at straffemetoderne tilsyneladende forblev ineffektive. Den korporlige straffemethode var ofte kaotisk og uforudsigelig grundet tilstedeværelsen af tilskuere.³⁹ Blandt de øverste samfundslag opstod et ønske om at rationalisere og effektivisere straffevæsenet og skabe social stabilitet. Ifølge Foucault var *det* den reelle drivkraft bag, det han omtaler som fængslets fødsel.⁴⁰ Magtteknologien bundede ikke længere i frygt og legemlig skade, men skulle i stedet, via konstant overvågning og moralsk påvirkning, ramme og rette individet op indefra.⁴¹ Magtredskabet spredte sig til samtlige af statens institutioner, der blev koblet sammen i et administrativt netværk mellem alt fra fængselssystem til militær og fra fattigforsorg til skolevæsen. Som Foucault pointerer, blev autoriteternes kontrol og overvågning allestedsværende.⁴²

I dansk kontekst står Peter Scharff Smiths studie frem som en opfølgning af revisionisternes opgør. I 2003 udgav han afhandlingen *Moralske Hospitaler – det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Smith gennemgår indledende fængselssystemets udvikling i Danmark fra 1600-tallet til indførelsen af isolationsfængslet. Mens værkets overordnede case er Forbedringshuset på Vridsløselille Mark, perspektiverer Smith løbende til internationale fængselssystemer og ældre danske anstalter. I Smiths beskrivelse af straffeudviklingen er det tydeligt, at han har nærstuderet Foucault. Afhandlingens omdrejningspunkt er indførelsen af isolationsfængslet i midten af 1800-tallet, hvor Vridsløselille Forbedringshus fremstilles som den danske version af det panoptiske fængsel i Philadelphia. Smith fokuserer på isolationens mentale påvirkning af de indsatte og sætter et kulturhistorisk præg på revisionisternes magtteknologiske forklaring. Med afsæt i sociologen Norbert Elias' tanker om civilisation og menneskers adfærd i en moderne verden, fremhæver Smith den religiøse diskurs og bekymring som den reelle årsag til statens øgede behov for kontrol.⁴³ Dette synspunkt kan spores tilbage til revisionisten Michael Ignatieff og hans værk *A Just Measure of Pain*

³⁹ Foucault, Michel: *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. DET lille FORLAG, 1. oplag 2002 (1975), s. 23

⁴⁰ Foucault, s. 38-41

⁴¹ Foucault, s. 256-258

⁴² Foucault, s. 222-223, 327

⁴³ Smith, s. 40, 50

fra 1978. Ignatieff tager afsæt i den engelske fængselsudvikling fra 1770'erne frem til indførelsen af det moderne fængsel i Pentonville i 1842, og inddrager løbende periodens sammenfiltring af religion og rationalitet. Ignatieff forklarer, at straffeudviklingen udsprang af en frygt for den voksende kriminalitetsrate i England, og oplysningsreformatorerne skrev sig således ind i tidens overordnede utilfredshed.⁴⁴ Et lignende narrativ findes desuden i revisionisten David J. Rothams studie *The Discovery of the Asylum* fra 1971.⁴⁵ Værket omhandler udviklingen af amerikanske forsorgsanstalter og oprettelsen af fængslerne i Auburn og Philadelphia, som, ifølge Rotham, blev indført i kontekst af overklassens angst for den befolkningstilvækst og geografiske og sociale mobilitet, landet oplevede i post-kolonitiden. Samlet set sætter revisionisterne fængselsudviklingen i kontekst af den vestlige verdens forsøg på at opretholde disciplin i forbindelse med periodens voksende, revolutionære og kaotiske tilstand.⁴⁶

Også i dansk kontekst forklarer Smith, at indførelsen af isolationsfængslet i Vridsløselille var resultatet af samtidens idealer om morale, religion og forbedring. Alligevel er det en begrænset spaltepads, der er tildelt Christianshavn Straffeanstalt – endda til trods for dets lignende virke. Eftersom Smith behandler det moderne fængselsvæsens gennembrud, herunder anstalterne i Vridsløselille og Horsens, er det bemærkelsesværdigt, at han har overset det tilsvarende tugt- og forbedringshus for kvinder. Derudover rækker Smiths kulturhistoriske tilgang kun til at beskrive samtidens mentalitet fra et administrativt perspektiv. Med undtagelse af enkelte beskrivelser om isolationsfangernes kreative kommunikationsmetoder samt psykiske kvaler, står de indsatte gøren og laden i skyggen for tanken bag det moderne moralske fængselssystem.⁴⁷

Kvindelige indsatte er til gengæld grundlaget i studiet "I tugt- og forbedringshuset. Kvindelige Straffefanger 1871-1885" af historiker Grethe Ilsøe. Artiklen blev udgivet af ARKI-Varia i 1996 i forlængelse af ni andre undersøgelser om kvinders liv og forhold i historien med 'buret' som omdrejningspunkt.⁴⁸ Udover at være en af de få, som faktisk har behandlet straffeanstalten, skiller Ilsøe sig ud fra samtidens historiografiske retning ved at tage udgangspunkt i (kvinde)fangerne. Ilsøes forholdsvis korte artikel er inddelt i tre afsnit. Først redegøres der for den generelle strafudvikling i

⁴⁴ Ignatieff, Michael: *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution* (1978), s. 79, 93; Smith, s. 336-337

⁴⁵ Mens Ignatieff er inspireret af *Overvågning og straf*, har Rotham benyttet Foucaults bog *Galskabens historie* om sindssygeanstaltens historie udgivet i 1965. Rotham, David J.: *The Discovery of the Asylum* (1971), s. xix

⁴⁶ Rotham, s. 58-59, 83

⁴⁷ Smith, s. 208, 296-297

⁴⁸ Ilsøe, s. 5

Danmark, hvor hun sammenligner kvindefængslet med anstalterne i Horsens og Vridsløselille.⁴⁹ Dernæst præsenterer hun fordelingen af kvindefangernes forbrydelser, straffe, fødesteder, civilstatus og alder i perioden 1871 til 1885, hvilket i øvrigt sammenholdes med de mandlige fanger.⁵⁰ Nyere international forskning kritiserer denne tendens til at relatere historien om kvindelige anstalter til den om mandefængslet.⁵¹ Ilsøes undersøgelse er baseret på Fængselsvæsenets Direktorats *Sammendrag af de vigtigste statistiske Oplysninger om de danske Straffeanstalter 1861-85* udgivet i 1887, som indeholder tabeloversigter over periodens fangebefolkning.⁵² I artiklens sidste del har Ilsøe dog indsat fem kopierede fangeoptegnelser. Selvom det giver et kvalitativt indblik i de indsatte fængselsforløb, lader Ilsøe kildematerialet tale for sig selv. Kombinationen af hendes rå statistik og tilfældige eksemplificeringer får artiklen til at fremstå usammenhængende og formålsløst. Hun skal dog anderkendes for at have taget det første spadestik til at lave en empirisk undersøgelse over straffeanstaltens indsatte. For som hun selv pointerer, er der ikke nogen som har foretaget et systematisk studie over kvindefængslet – hvilket der i øvrigt heller ikke er nogen, som har forsøgt sidenhen.⁵³ Historiker Agnete Birger Madsen har dog foretaget en mindre kulturhistorisk undersøgelse, som tager afsæt i fem kvinder, der sad i straffeanstalten i første halvdel af 1900-tallet. I 2014 udgav hun bogen *Et barnelig i en kuffert* hos KØN (Kvindemusset). Med inddragelse af personlige notitser, fængselsdokumenter og avisartikler benytter Madsen udvalgte barnemorderske som en linse til at forstå livsvilkårene for samtidens unge kvinder, og hvorfor de havnede bag tremmer. Således har Madsen også bidraget til et lille udsnit af den ellers uberørte anstalt.⁵⁴

Selvom Ilsøes og Madsens kønsfokus er en usædvanlighed i dansk fængselsforskning, har den kvindelige institution som forskningsfelt været rodfastet i den amerikanske og britiske historieformidling siden 1980'erne. Kriminologen Nicole Hahn Rafter nævner i sin artikel "Prisons for Women, 1790-1890" fra 1983, at kvindefængslerne var ignoreret i forskningen indtil tiden efter Foucault.⁵⁵ Gennem tre faser gennemgår Rafter de overordnede linjer i udviklingen af det amerikanske kvindefængsel, og hendes arbejde kan læses som et kønnet sidestykke til revisionisternes strukturelle værker. Som hun selv pointerer, forsøger hun at gøre op med "the usual view of the prison

⁴⁹ Ilsøe, s. 11

⁵⁰ Ilsøe, s. 13-15

⁵¹ Menis, Susanna: *A History of Women's Prisons in England: The Myth of Prisoner Reformation*. Cambridge Scholar Publishing (2020), p. 3

⁵² Fængselsvæsenets Direktorat; Ilsøe, s. 12

⁵³ Ilsøe, s. 9

⁵⁴ Madsen, s. 8

⁵⁵ Rafter, Nicole Hahn: "Prisons for Women, 1790-1890". *Crime and Justice*, Vol. 5, The University of Chicago Press (1983), s. 130

system as a monolith with a single history.”⁵⁶ Første fase fra 1790-1870 markeredes ved fangesegregering og oprettelsen af separate anstalter for kvinder. I tiden 1870-1935 blev der, som følge af tidens fokus på personlig straf, indført kønnet indretning og arbejdsvilkår i kvindefængslerne. Efter 1935 blev de amerikanske kvindeanstalter mere ensformige på tværs af staterne.⁵⁷ Rafter holder ligeledes udviklingen af kvindefængslet op mod den af mandeinstitutionerne og påpeger, at anstalterne for kvinder udvikledes langsommere.⁵⁸

Året før udgav historikeren Patricia O’Brien et lignende studie ved navn *The Promise of Punishment*. Værket tager udgangspunkt i det fængselsvæsen, der opstod i Frankrig i 1820’erne, og hun skriver således i forlængelse af Foucault. O’Brien afviger dog fra revisionisternes fokus på diskurser og reformer. Hun lader i stedet fængselsinstitutionen og de indsatte være omdrejningspunktet. Dertil sætter hun spørgsmålstegn ved, hvem fangerne var, hvordan de opførte sig, og hvorvidt der var en sammenhæng mellem deres erfaringer og måde at tilpasse sig fængselstilværelsen.⁵⁹ Hun veksler løbende mellem mandlige og kvindelige indsatte. I forbindelse med de kriminelles agens, påpeger O’Brien, at historikere udelukkende har undersøgt den oprørsstemning, som en offentlig forsamling kunne skabe. Fængselsfanger blev i den sammenhæng sidestillet som passive aktører under det nye fængselssystem, mens deres forskellige måder at omgå det på blev overset. For at forstå fængslets institutionelle rammer, er det nødvendigt at tage højde for fangernes aktivitet og modstand.⁶⁰ Som det vil fremgå af følgende, er samme argument fremført og anerkendt i nyere forskning. Rafter og O’Brien nuancerer den revisionistiske fængselsopfattelse. Derigennem bliver de en indgangsvinkel at forstå den internationale udvikling, der gik forud for indførelsen af kvindefængslet på Christianshavn, og hvordan fangerne aktivt medvirkede dertil. Skal vi til gengæld forstå samfundets opfattelse af kriminelle kvinders morale, er det nødvendigt at supplere med professor Lucia Zedners forskning fra 1991. Som det vil blive tydeliggjort i analysen, blev kvindelige kriminelle betragtet som langt mere amoralske end de mandlige forbrydere. Ifølge Zedner skyldes det kvindens umiddelbare milde og underdanige personlighedstræk. Mændenes vej ud i en kriminel løbebane kunne derimod bedre undskyldes gennem deres naturlige træk som

⁵⁶ Rafter, s. 132

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Rafter, s. 135

⁵⁹ O’Brien, Patricia: *The Promise of Punishment: Prison in nineteenth-century France*. Princeton University Press (1982), s. 8-9, 13

⁶⁰ O’Brien, s. 53-54, 75-77, 295

maskuline og impulsive. Når kvinder stjal eller begik mord, stod det derfor i dyb kontrast til deres forventede og medfødte væsen.⁶¹

Selvom Peter Scharff Smiths hovedargument beror på, hvordan den moralske og religiøse samfundsbekymring påvirkede fængselsudviklingen, har han ikke taget højde for denne tydelige kontrast. Hans manglende inddragelse af de forskellige kønsstereotyper og selektive fokus på Vridsløselille bundede imidlertid ikke i, at det var en institution for mænd. I stedet skyldtes det, at forbedringshuset passede ind i Foucaults narrativ om fængslets fødsel og opførelsen af den altoverskyggende panoptiske anstalt. Endeligt illustrerer det, hvordan kvindefanger ikke kun blev underprioriteret i samtidens reformproces, men ligeså i den post-foucaultske fængselsforskning.

Den moderne fængselshistorie

Mens kvindefængslet på Christianshavn kun er behandlet i begrænset omfang, er fængslets forhistorie velundersøgt. I moderne forskning må særligt Emilie Luther Valentins afhandling *Feelings of Imprisonment: Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800* fra 2022 fremhæves. Skønt Valentins studie omhandler anstaltens virke i slutningen af 1700-tallet, udgør afhandlingen på flere områder en inspirationskilde til dette speciale. Valentin er en af de første, som har lavet et empirisk studie, der anskuer anstalten nedefra. Indgangsvinklen hertil er fængselspersonalets brevkopibøger, der er udarbejdet mellem 1769 og 1800. Med forbehold for brevenes administrative ophav påviser Valentin, hvordan de kan give indsigter i fangernes agens og adfærd. Eksempelvis hvordan nogle indsatte smurte tungen ind i kridt og aske for at blive indlagt på sygestuen, mens andre forstod at udvise tilpas anger for at opnå kongelig benådning.⁶² Modsat de få førstehåndskilder, der findes af lemmernes egne gengivelser, pointerer Valentin, at brevbøgernes talrige data giver et mere repræsentativt indtryk af fangerne.⁶³ Selvom Valentins undersøgelse er baseret på et anderledes og ældre type kildemateriale, er dette argument lige så relevant i forhold til at benytte kvindefængslets generalieprotokol.

Denne tilgang til arkivalier blev for alvor fastlagt i 2015 af professorerne Tim Hitchcock og Robert Shoemaker med deres udgivelse af *London Lives*. Med afsæt i sagerne ført i den berygtede kriminalret Old Bailey i London, påviser Hitchcock og Shoemaker, hvordan den engelske underklasse op gennem

⁶¹ Zedner, Lucier: "Women, Crime and Penal Responses: A Historical Account". The University of Chicago (1991a), s. 308, 320

⁶² Valentin, s. 157, 254

⁶³ Valentin, s. 29-30

det 18. århundrede interagerede, modvirkede eller helt undgik samtidens rets- og fattigvæsen. Efterfølgende tilpassede myndighederne sig de fattiges og kriminelles trods, hvilket på sigt førte til deciderede systemændringer. Ifølge Hitchcock og Shoemaker er det derfor nødvendigt at fokusere på de aktører, der navigerede i samtidens systemer for at forstå, hvordan disse blev formet.⁶⁴ På samme vis undersøger Valentin, hvordan Børnehusets lemmer prægede anstaltens overgang fra fattighus til fængsel.⁶⁵ Til at gå i dybden med de indsatte indtryk og handlinger, benytter Valentin desuden teorierne bag *history of experience* eller oplevelseshistorie.⁶⁶ Denne gren af fængselshistorien har inden for det sidste årti slået sig fast som en valid metode til at fremhæve historiens marginaliserede individer og deres almindeligvis anonyme tanker og følelser.

I relation til dette speciale står særligt tre nye oplevelsesstudier frem. I 2018 udgav historiker Helen Johnston artiklen ”Imprisoned mothers in Victorian England”. Med udgangspunkt i fængselsprotokoller og supplerende materiale om kvindefanger har Johnston undersøgt, hvilke mødre, der sad i 1800-tallets fængsler, samt hvordan de oplevede anbringelsen og fraværet til familien. Johnston konkluderer, at selve moderskabet var afgørende for, hvordan kvinderne blev anset i fængslet og påviser, at rollen omvendt blev udnyttet af de indsatte til at opnå sympati og mildere behandling.⁶⁷ Også lektor Rachel Bennetts artikel, ”Bad for the Health of the Body, Worse for the Health of the Mind” fra 2020, tager udgangspunkt i victorianske kvindefængsler. Bennett undersøger, hvordan fangerne, afhængigt af deres opførsel, klassificering og sundhedstilstand, blev flyttet frem og tilbage i Londons fængselsfilialer. Hun går i dybden med årsagerne bag forflytningerne – fra fængselsinspektionens argumenter til kvindernes gerninger. Bennett anvender administrative dokumenter og pointerer ligeledes, hvordan de er velegnet til at undersøge, hvordan kvinderne blev behandlet under deres fængselsophold.⁶⁸ Det nyeste bidrag er af historiker Johanna Annola og hendes kapitel i værket *Lived Institutions as History of Experience* fra 2024. Annolas undersøgelse tager udgangspunkt i breve, som en række kvindefanger sendte til forstanderinden for et finsk forsorgshjem for såkaldte faldne kvinder i slutningen af 1800-tallet. Foruden spindehusets indretning og fysiske vilkår, fokuserer Annola på kvindernes forsøg på at forbedre deres situation og eventuelt øge chancen

⁶⁴ Hitchcock, Tim & Shoemaker, Robert: *London Lives. Poverty, Crime and the Making of a Modern City, 1690-1800*. Cambridge University Press (2015), s. 4, 17, 69

⁶⁵ Valentin, s. 114, 312

⁶⁶ Valentin, s. 44. Jeg har oversat *experience* til både erfaring og oplevelse, som jeg vil veksle mellem løbende alt afhængigt af konteksten. Men refereres der til metoden eller forskningsfeltet, skriver jeg oplevelseshistorie.

⁶⁷ Johnston, Helen: ”Imprisoned mothers in Victorian England, 1853-1900: Motherhood, identity and the convict prison”. University of Hull (2018), s. 15

⁶⁸ Bennett, Rachel: ”Bad for the Health of the Body, Worse for the Health of the Mind”: Female Responses to Imprisonment in England, 1853–1869”. *Social History of Medicine* Vol. 34, No. 2 (2020), s. 534

for at blive henvist til det omtalte forsorgshjem. I brevene til forstanderinden kommer det til udtryk ved at udvise anger, længsel, omsorg, håb og religiøsitet.⁶⁹ Annolas bidrag til bogen er desuden en del af projektet *Lived, Layered, Locked Up. Rethinking Women's Prisons in Finland in the Long Nineteenth Century*, hvor Annola med flere forsøger at genskrive historien om kvindefængsler- og fanger ved at fokusere på fængselsrummet og aktørernes oplevelser deri.⁷⁰ Som det vil blive uddybet i metodeafsnittet, er Annola en del af det finske forskningsteam The Centre of Excellence in History of Experience (HEX), hvis formål er at definere og benytte *experience* (oplevelse/erfaring) som en historisk analysemetode. Valentin har i øvrigt bidraget til *Lived Institutions* med et kapitel om børnehusfangerne, hvor hun gengiver deres omgang med fængselsvæsenet i slutningen af 1700-tallet.⁷¹

Med hensyn til at udlede fangernes oplevelser og personlige indtryk fra brevbøgerne, fremhæver Valentin historikerens evne til at kontekstualisere fortidslevn i dets sociale, politiske og retslige kontekst. Hun præsenterer løbende forskellige faktorer og drager inspiration fra andre historikere.⁷² Hun fremhæver blandt andet eksterne faktorer, som inflation, epidemier og årstider, der, grundet indflydelsen på fængslets daglige funktion, implicit påvirkede fangernes indtryk af anstalten. Mere åbenlyst havde også fængslets omgivelser, indretning og straffeopdeling en betydning for den indsattes oplevelse. Foruden de ydre og fysiske omstændigheder, pointerer Valentin, at fangens ophav og levestandard ligeledes havde indflydelse på, hvordan de reagerede på fængselstilværelsen. Anstalten husede en del forskellige individer og sociale grupper. Deres interaktion med ordensmagten og de andre fanger afhang af de værdier og følelsesudtryk, som de gjorde brug af i deres vante sociale rammer uden for fængslet.⁷³ Yderligere var de indsatte jævnlige, i 1700-tallet såvel som i 1800-tallet, viklet ind i myndighedernes net af forskellige forsorgs- og straffesanstalter – også kaldet *coercive network* eller tvangsnetværk. Hvorvidt fangen havde stiftet bekendtskab med social- og retsvæsenets

⁶⁹ Annola, Johanna & Lindberg, Hanna & Markkola, Pirjo (ed.): "Lived Institutions as History of Experience". Palgrave Studies in the History of Experience (2024), s. 60-61

⁷⁰ *Tampere University*: "Lived, Layered, Locked Up. Rethinking Women's Prisons in Finland in the Long Nineteenth Century". Tilgået den 25-03-2024

⁷¹ Ligesom i hendes afhandling, illustrerer Valentin, gennem udvalgte fangeoplevelser, institutionens komplekse miks mellem fattighus og straffeanstalt, og hvordan de indsatte på forskellig vis omgik systemets rammer og derved bidrog til udviklingen. Annola, Lindberg & Markkola, s. 28, 44

⁷² De Vito, Christian G. & Lichtenstein, Alex: "Writing a Global History of Convict Labour". Cambridge University Press (2013), s. 285-286; Heinsen, Johan: "Penal Slavery in Early Modern Scandinavia". *Journal of Global Slavery* (2021b), s. 347; Maxwell-Stewart, Hamish & Quinlan, Michael: *Unfree Workers. Insubordination and Resistance in Convict Australia, 1788-1860*. Palgrave Studies in Economic History (2022), s. 39

⁷³ Valentin, s. 60-62, 164, 219

instanser forinden indsættelsen i fængslet, havde ligeledes indflydelse på deres reaktion og evne til at indordne sig disciplinen.⁷⁴

Tvangsnetværket dækker også over instansernes interne forbindelse til hinanden. I artiklen ”Historicizing Extramural Convict Labour” fra 2021 udpensler historiker Johan Heinsen institutionernes netværk via sameksistensen mellem Børnehuset og 1700-tallets slaverier, herunder anstalten Stokhuset og tvangsarbejdet på Bremerholmen. Mens lemmerne på Christianshavn primært bestod af kvinder og svagelige, der, under fattigforsorgen, udførte mindre manuelt arbejde inde i anstalten, udførte de mandlige fanger fra slaverierne hårdt fysisk arbejde, såsom udbygning af volde og bastioner, til fordel for militærvæsenet.⁷⁵ Skønt fængselsinstitutionerne i anden halvdel af 1800-tallet *alle* havde til formål at huse, straffe og forbedre kriminelle, var samarbejdet mellem socialforsorgen og fængslerne ikke blevet mindre. Som det vil blive demonstreret i analysen, blev fangerne i kvindefængslet både under og efter deres fængselsophold sendt til en række af forsorgens filialer, hvis fængselsadministrationen fandt deres opdragende eller helbredende assistance nødvendig.⁷⁶ Derudover skriver Heinsen sig ind i fængselshistoriens nye globalhistoriske tendens. Artikkels formål er at decentralisere den vestlige fortolkning af tvangsarbejdets historie som en lineær og målrettet udvikling mod det moderne fængsel. Med afsæt i de tvangsarbejdsanstalter, der opstod i København, Ulm og Almadén i midten af 1500-tallet, placerer Heinsen strafarbejdet i en stadig udvikling, hvor de forskellige straffesystemer influerede og overlappede hinanden på tværs af landegrænserne.⁷⁷ I stedet for at lede efter indespærringens definitive oprindelse og risikere en fejlagtig sammenfiltring af systemer, foreslår Heinsen at anskue de forskellige straffereformer som ”assemblages, to be understood as combinations of heterogeneous elements.”⁷⁸ Mens tvangsarbejde ikke kan defineres som et moderne fængsel, hvor de indsatte arbejdede samme sted, som de var indespærret, var de tidlige arbejdsanstalter også baseret på indespærring og straf. Ifølge Heinsen skal fængsling dermed forstås som en videreudvikling af tvangsarbejdet, hvoraf den panoptiske institution blot var en af de former, det udvikledes til.⁷⁹

Opgøret med det stationære og moderne fængsel kan spores tilbage til Mary Gibsons artikel ”Global Perspectives on the Birth of the Prison” fra 2011 og studiet ”Writing a Global History of

⁷⁴ Valentin, s. 73

⁷⁵ Heinsen (2018), s. 66-67; Heinsen, Johan: ”Historicizing Extramural Convict Labour: Trajectories and Transitions in Early Modern Europe”. Cambridge University Press (2021a), s. 123

⁷⁶ RA: CS, P1, s. 130; P2, s. 278; P3, s. 142

⁷⁷ Heinsen (2021a), s. 111, 113

⁷⁸ Heinsen (2021a), s. 129

⁷⁹ Heinsen (2021a), s. 119, 130

Convict Labour” fra 2013 af Christian De Vito og Alex Lichtenstein.⁸⁰ I begge værker kritiseres revisionisterne for at være for unuanceret. Gibson påpeger, at Foucaults fortælling om fængslets fødsel i det 19. århundrede er forkert, eftersom den institution, han refererer til, først kom til ikke-vestlige områder hundrede år senere. Derudover pointerer Gibson, at han ignorerede de straffereformer, som eksisterede samtidigt med, at isolationsfængslet udvikledes.⁸¹ De Vito og Lichtenstein hæfter sig ved Foucaults forklaring om det pludselige skifte fra korporlig til disciplinær afstraffelse, som de i stedet mener skal skrives ind i en kapitalistisk kontekst samt periodens voksende arbejdsmarked.⁸² De trækker desuden straffens udvikling længere tilbage i tid og berører tiden fra de første arbejdsanstalter i senmiddelalderen til den tidlig-moderne fangetransport og indespærring. I kontekst deraf omtaler de strafarbejdet “as one form of labour relations involved in the process of commodification of labour.”⁸³ Endvidere kritiserer globalhistorikerne revisionisterne for at have et ensidigt fokus på statslige reformer og administrative diskurser. Ligesom O’Brien, Valentin og Annola demonstrerer, påpeger også Gibson, De Vito og Lichtenstein, at fængslets udvikling skal beskrives i forbindelse med de aktører, der oplevede, interagerede og modsatte sig den. Ifølge globalhistorikerne er denne tilgang til fængselsmateriale endnu sparsom. De fremhæver i øvrigt den manglende forskning om kvindefængsler og de kvindelige indsatte.⁸⁴ For at udfylde dette videnshul i dansk kontekst, vil jeg drage inspiration af oplevelses- og globalhistoriens inddragelse af større mængder empiri og afsæt i marginaliserede aktører og perspektiver.

⁸⁰ En af de mest toneangivende antirevisionister er den hollandske historiker Pieter Spierenburg, der i løbet af 1980-90’erne udgav flere værker, der udfordrede den ensformige reformbaserede fængselsudvikling. Spierenburg argumenter for, at der allerede siden 1500-tallet eksisterede fængselslignende anstalter, der med tiden udvikledes til det moderne fængsel. Spierenburg, Pieter: *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (1991). Amsterdam Academic Archive (2007), s. 23-25

⁸¹ Gibson, Mary: “Global Perspectives on the Birth of the Prison”. *The American Historical Review* (2011), s. 1045, 1057

⁸² De Vito & Lichtenstein, s. 292, 302. I den sammenhæng refererer De Vito og Lichtenstein også til et tvangsnetværk mellem straffearbejde og andre former for frit og ufrit arbejde. De Vito & Lichtenstein, s. 289

⁸³ De Vito & Lichtenstein, s. 310

⁸⁴ De Vito & Lichtenstein, s. 319, 321; Gibson, s. 1046, 1059, 1062

Metodiske overvejelser

Generalieprotokollen

Fra 1870 til 1928 blev kvindelige forbrydere, dømt til tugt- eller forbedringshusstraf, sendt til Christianshavn Straffeanstalt. Efter at være ført gennem fængselsporten blev de nøje registreret i anstaltens generalieprotokol. Fængselsinspektionen har først noteret fangens navn, alder, forbrydelse, straf og eventuel kriminel fortid. Dernæst har de beskrevet fangens foregående liv i følgende rækkefølge: socialt ophav (hvor faderens beskæftigelse er noteret, hvis den indsatte var ægtefødt, og moderens, hvis fangen var født udenfor ægteskabet), tjenestetid, konfirmation, ægteskabsstatus, børn og beskæftigelse. Rækkefølgen kan tolkes som en form for tjekliste. I flere af optegnelserne har inspektionen efterladt en tom streg til senere udfyldning. Eksempelvis manglede Anna Johansen sin fødselsdato, der i protokollen er angivet som ”60 Aar, født ____.”⁸⁵ Inspektionen hentede information i skrevne kilder som domspapirer og skudsmålsbøger eller, som gengivet i Ane Kristine Pedersens optegnelse, en ”udskr[ift] af Skolen med »meget god« saavel for K[un]dskeer som for Opførsel”.⁸⁶

Efter den kronologiske gennemgang af fangens liv er hændelsen forud for forbrydelsen angivet. Enten af fangen selv eller af inspektionen. Hyppige forfaldsgrunde var forsømmelig opdragelse, arbejdsløshed, drukkenskab, skam eller forledelse. Der er tale om en form for dialog, hvor inspektionsmedlemmet har spurgt fangen om motivet for gerningen, og var forklaringen tvivlsom, angav de muligvis en af ovenstående. Dette ses blandt andet i optegnelsen for Else Katrine Frederiksen, der i 1880 stjal et skørt og en særk. Else forklarede, at hun som voksen var blevet begærlig, fordi hun havde ”tilbragt en sørgelig Fortid”, men inspektionen tolkede det som, at ”hun af Forældrene er fra sin første Barndom opdraget til Lediggang.”⁸⁷ I protokollen findes der flere eksempler på indsatte, der angav forklaringer, som inspektionen ikke godtog. Augusta Caroline Seiler havde pantsat stjålne goder for otte rigsdaler, og påstod ved sin indsættelse, at hun ikke havde ”drukket i den sidste Tid”, hvortil inspektionen i en diskret parentes noterede ”(hvilket ikke er sandt)”.⁸⁸ Som det vil blive vist i analysen, kan samtalen mellem den indsatte og inspektionen læses som en kombination af hensigter mellem de to parter. Mens inspektionsmedlemmet ønskede at finde frem til, hvad der lå forud for forbrydelsen, har fangen forsøgt at skabe et så lempende narrativ som muligt, eller måske fortalt det, som ville behage inspektionen. Ifølge den franske historiker Arlette

⁸⁵ RA-C: P4, s. 215

⁸⁶ RA-C: P2, s. 231. Se i øvrigt P1, s. 201, 269, 273

⁸⁷ RA-C: P2, s. 277

⁸⁸ RA-C: P2, s. 120

Farge, giver kilder som disse kun informationer om udpluk af den kriminelles liv. For det første afhang fortællingen af de få ord og vendinger, der blev nedskrevet. Dernæst skulle diskursen imødekomme de eksisterende magtstrukturer og samtidens forbryderopfattelse. Hvis man ønsker at udlede marginalernes adfærdsmønstre og hensigter, er det, som følgende gennemgang af kvantitative fængselsstudier ligeledes påpeger, nødvendigt at dele materialet op i sætninger og diskurser.⁸⁹ Som Farge formulerer, handler denne form for tekstanalyse ikke om at udlede sandheden, men snarere plausible sekvenser, der gør det muligt at finde frem til nye og uventede indsigter.⁹⁰

Som afrunding på fangens foregående liv noterede inspektionsmedlemmet særlige fysiske eller mentale træk hos den indsatte. Mens der ved nogle er angivet simple gloser, som klynkevorn, sindsforvirret eller forfalden, er andre beskrivelser længere og mere personlige.⁹¹ Eksempelvis skildres den unge barnemorderske Oline Margrethe Jørgensen som ”en Person af meget ringe Evner, enfoldig og stupid, saa hun ikke er i fuld Besiddelse af den Tilregnelighed, der findes hos sjælsunde Mennesker.”⁹² Karakteristikken og den gennemgående struktur af de indsattes liv har formentlig udgjort et konkret vurderingsgrundlag for fængselsadministrationen – både i forhold til fangens forbedringsegnethed ved indsættelsen og vurderingen af hendes moralske ståsted ved løsladelsen.

Protokollens anden sektion blev til i takt med fangens forløb i det progressive system, hvor inspektionen undervejs registrerede de indsattes positioner i stadierne. Hos cellefangerne er det kun tvangsstadiet og femklassesystemet, som er noteret, mens fællesfangernes vej gennem forberedelses-, tvangs- og overgangsstadiet efterfulgt af betinget benådning er registreret. Når fangen blev op- eller nedgraderet i klassesystemet, har fængselspersonalet flittigt tilføjet årsagen til skiftet. Uanset om de nægtede at arbejde, brød kommunikationsforbuddet eller ødelagde celleinventar, bidrager denne sektion i optegnelserne med en forståelse af, hvordan fangernes interaktion og modstand påvirkede deres daglige omgang i kvindefængslet.⁹³ I andre tilfælde gengav inspektionen citerede udsagn, såsom da Caroline Hansen blev irettesat af en opsynskone og råbte ”»hold Kjæft dit Bæst«”.⁹⁴

Til sidst i optegnelsen har inspektionen noteret, hvordan fangen forlod anstalten. Langt de fleste blev løsladt, nogle benådet og enkelte døde. Dernæst blev det registreret, hvorvidt fangen var blevet *påvirket* undervejs, hvilket skal læses som administrationens vurdering af, om hun var moralsk

⁸⁹ Farge, Arlette: *The Allure of the Archives* (1984). Oversatte version af Thomas Scott-Railton, Yale University (2013), s. 26-29, 42

⁹⁰ Farge, s. 122-123

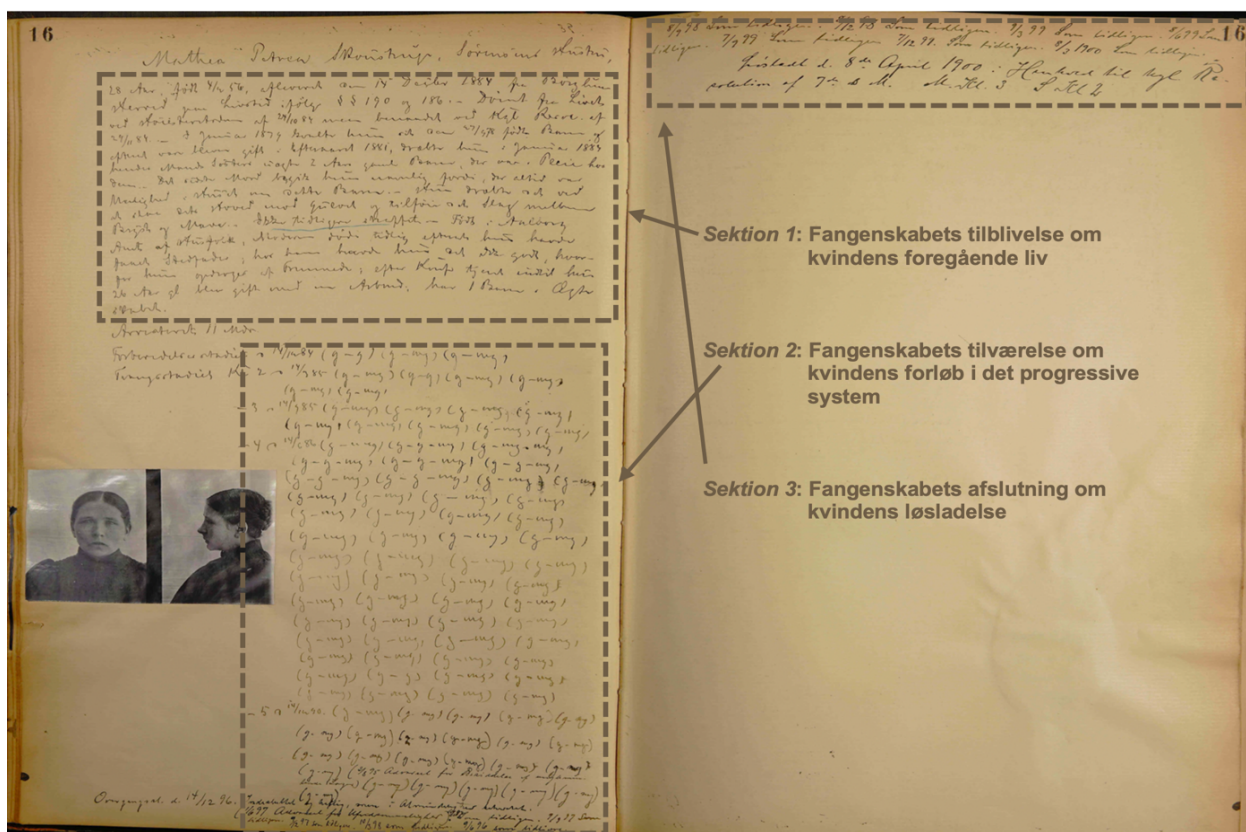
⁹¹ RA-C: P1, s. 146; P2, s. 101; P4, s. 281

⁹² RA-C: P4, s. 142

⁹³ Annola, Lindberg & Markkola, s. 45

⁹⁴ RA-C: P1, s. 173. Se i øvrigt P1, s. 96, 118

forbedret. Som det vil blive uddybet i analysen, var denne bemærkning bogført af forskellige administrationsmedlemmer såsom præsten og lægen.⁹⁵ Optegnelsernes struktur er illustreret i følgende eksempel af den 28-årige barnemorderske Martha Petrea Skoustrup fra Børghlum.

Figur 3. Eksempel på en fangeoptegnelse, hvor de tre sekvensinddelinger er markeret. RA-C: P3, s. 16.

De to første protokoller er, med få undtagelser, udfyldt af det samme inspektionsmedlem, mens det i højere grad varierer, hvem der har indført fangerne i protokol tre og fire. Trods alle fire skrivere fulgte den kronologiske rækkefølge, er der enkelte variationer i forhold til ordvalg og formuleringer.⁹⁶ Som uddybet i nedenstående, har jeg, for at imødekomme eventuelle forskelle, læst optegnelserne manuelt. Den gennemgående struktur repræsenterer de faktorer, som fængselsvæsenet vægtede i forbindelse med forbryderens indsættelse og endelige vurdering. Fangerne skrives således ind i et kollektiv narrativ om den typiske kriminelle kvinde. Ved at bryde fortællingen op, skal det vise sig, at kvindernes motiver og agendaer alligevel er synlige.⁹⁷

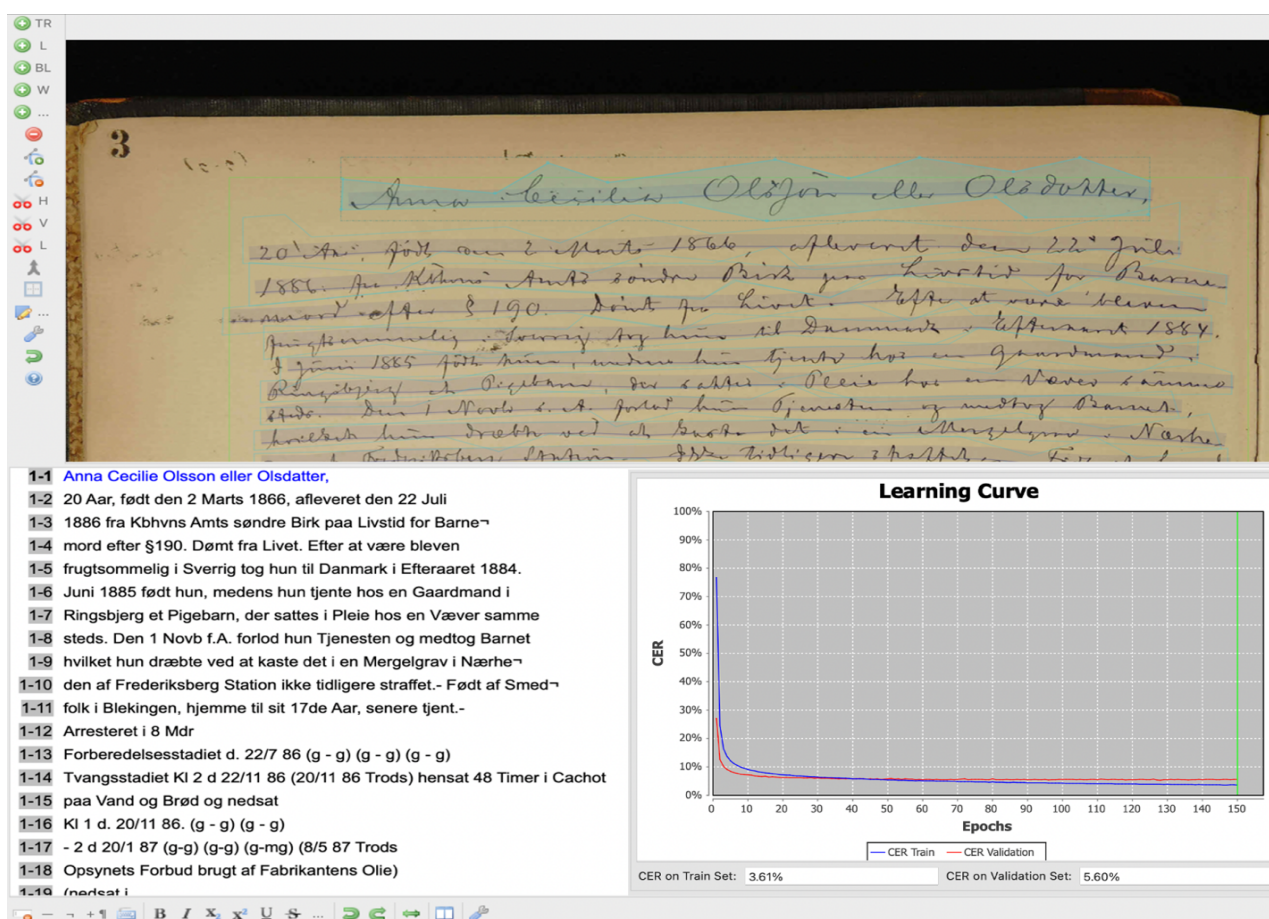
⁹⁵ RA-C: P4, s. 123, 124, 173

⁹⁶ Den dominerende skriver i de to første protokoller anvender en del forkortelser, mens den hyppigste skriver i protokol tre og fire var mere udførlig i personlighedsbeskrivelserne.

⁹⁷ Sammenlignet med samtidige optegnelser fra kvindefængsler i udlandet, er straffeanstaltens generalieprotokol unik i dens informative og dialogiske form. Johnston, s. 5

Teori og fremgangsmetode

Specialets første skridt var at få transskriberet de fire protokoller og de 2270 domfældelser. Eftersom generalieprotokollen fandtes i en ny affotografering på Arkivalieronline, vurderede jeg, at det var muligt at drage nytte af platformen *Transkribus*, som er et online værktøj velegnet til *hand text recognition* (HTR). Protokollens første hundrede sider indførte jeg dog manuelt.⁹⁸ De udgjorde mit *ground truth*-materiale eller træningsdata til den første tekstgenkendelsesmodel, jeg lavede. Selvom den ikke transskriberede protokollen korrekt, gjorde den indførelsen af den anden protokol hurtigere. Efterfølgende lavede jeg en ny HTR-model baseret på de to transskriberede protokoller, som jeg derefter benyttede til indførelsen af protokol tre og fire. Modellen tildeles en såkaldt *character error rate* (CER), som angiver dens fejlrate. Som vist nedenfor, endte min model med en CER på 3,61%, hvilket betyder, at der for hvert hundrede tegn vil være tre forkerte.⁹⁹

Figur 4. Et eksempel på en transskribering i *Transkribus* foretaget med tekstgenkendelsesmodellen baseret på transskriberingen af de to første protokoller og dens læringskurve.

⁹⁸ Da jeg er den eneste, som har været inde over transskriberingsprocessen, skal der selvfølgelig også tages højde for min egen fejlrate i form af læse- eller tastefejl.

⁹⁹ Grundet det tilfredsstillende resultat, vil modellen blive offentliggjort i *Transkribus*.

Efter at have læst transskriberingerne igennem, eksporterede jeg dataene og rettede tekstformen således den var muligt at indsætte i excel-databasen, hvorefter strømliningen af dataene kunne foretages. Til dette trin findes flere behjælpelige forskningsværker. I forlængelse af Hitchcocks og Shoemakers digitaliserede database med flere millioner cases, som jeg allerede har berørt, findes et lignende projekt over australske straffefanger udarbejdet af Hamish Maxwell-Stewart og Michael Quinlan. I studiet *Unfree Workers* fra 2022 har Maxwell-Stewart og Quinlan undersøgt, hvordan de transporterede fanger, gennem deres arbejde, mobilitet og modstand, prægede den kapitalistiske udvikling, der opstod i Australien fra slutningen af 1700-tallet. Projektet er baseret på mange tusinde digitaliserede livshistorier fra retssager og aviser, der muliggør at analysere straffefangernes handlinger som en samlet gruppe.¹⁰⁰ Som et mere nært digitaliseringsprojekt bør Heinsens database, over optegnelserne fra slaverierne i Trunken og Stokhuset i perioden 1690 til 1830, fremhæves. I studiet "Carceral chains" fra 2023 udpensler Heinsen slavernes gang inden, under og efter deres tvangsindsættelse og forbindelsen mellem dem.¹⁰¹ Tvangsstadierne, specifikt *entry*, *extraction* og *exit*, blev formuleret af globalhistoriker Marcel van der Linden som en måde at forstå, hvordan tvang påvirker en given arbejdsrelation.¹⁰² I forbindelse med de danske slaver undersøger Heinsen først og fremmest, hvordan stadierne er forbundet til hinanden, men også hvordan de differentierer i kontekst af slavens liv uden for tvangsarbejdet.¹⁰³

Med inspiration fra de aktørorienterede kvantitative fængselsstudier, vil jeg forsøge at udlede kvindefangernes kollektive handlinger og samtidigt tage højde for eventuelle variationer. For at udvinde den relevante information fra generalieprotokollen, har jeg anvendt en lignende sekvensopdeling, som den van der Linden formulerede. I kontekst af den tidligere diskussion om protokollens tilblivelse, har jeg valgt at inddele optegnelsen ud fra fængselsadministrationens indførelsesproces.¹⁰⁴ Det første stadie handler om selve fangetilblivelsen. Forbryderen blev først til en fange i det øjeblik, vedkommende førtes gennem fængselsporten. I samme proces skabte og noterede inspektionen det narrativ, der går igen i optegnelserne om kvindens foregående levned.¹⁰⁵ I det næste stadie går forbryderen fra kun at være defineret således til rent faktisk at leve som en fange,

¹⁰⁰ Maxwell-Stewart & Quinlan, s. 6, 20-22, 33

¹⁰¹ I 2013 påpegede De Vito & Lichtenstein faktisk, at der manglede socialhistorisk forskning om fangers liv før og efter deres indsættelse. De Vito & Lichtenstein, s. 320

¹⁰² Heinsen (2023a), s. 2

¹⁰³ Heinsen (2023a), s. 19

¹⁰⁴ Heinsen pointerer, at selvom en stor mængde data giver profitable resultater, er det vigtigt at fortælle den virkelighed, der har frembragt kilderne – altså at kontekstualisere dataene. Heinsen Johan: "Kilde og data. Overvejelser om historiefaget og de digitale metoder". *Temp – Tidsskrift for historie*, Nr. 26 (2023b), s. 192, 195

¹⁰⁵ Menis, s. 8

der skal følge fængslets dagsorden. Det sidste stadie er enden på fængselsopholdet. Kort sagt er stadierne inddelt efter fangenskabets tilblivelse, tilværelse og afslutning.

Adskillelsen af kildematerialet gør det overskueligt at forbinde stadierne til hinanden og finde sammenhænge og variationer blandt de indsatte. Som Maxwell-Stewart og Quinlan pointerer, er dette endnu mere succesfuldt, hvis informationen i stadierne er homogeniseret og rensset.¹⁰⁶ Denne proces har jeg foretaget dels manuelt og dels ved hjælp af programmeringsværktøjet *R*, som er brugbart til tekstanalyse (*text mining*). Mens fangeoptegnelserne består af en kronologisk og struktureret opbygning, indeholder de imidlertid jævnlige individuelle detaljer og formuleringer, som ikke kan spores via *R*, hvorfor en kombineret tilgang var nødvendig. Som det vil fremgå af analysens resultater, er flere kvalitative informationer inddelt i generaliserende kategorier. Eksempelvis er forbrydelsen *tyveri* en fællesnævner for røveri, simpelt-, groft- og indbrudstyveri, mens erhvervskategorien *industri* dækker over syning, produktions- og fabriksarbejde. Selvom specificiteten går tabt, muliggør homogeniseringen at skabe analyserbare resultater på data, der normalt ville være for uoverskuelige. Analysen vil desuden blive suppleret med nogle af de detaljerede beretninger, der vil hjælpe med at tage højde for optegnelsernes variationer. Kombinationen af den kvantitative og kvalitative metode gør det, ifølge Maxwell-Stewart og Quinlan, muligt at placere mange aktører i en narrativ kontekst.¹⁰⁷ I databasen er protokollens fulde tekst i øvrigt bevaret, hvorfor de opsplittede data stadig kan studeres i kontekst af kildens originale form.

Til analysen vil jeg ligeledes gøre brug af oplevelseshistorie. Som bekendt har både Annola og Valentin bidraget til forskningsprojektet *History of Experience* på Tampere Universitet. Det tidligere omtalte HEX-team er inddelt i tre undergrupper, der hver arbejder indenfor en bestemt social konstruktion: levet religion, -nation og -velfærd.¹⁰⁸ Gennem individers levede liv, erfaringer og oplevelser berører HEX alt fra samfunds indretning, sammenhold, konflikter, sprog, ritualer til individers mening, agens, køn og identitet. Oplevelseshistorien kan derfor både benyttes til at forstå kollektive og individuelle fænomener. Annola med flere pointerer i *Lived Institutions*, at metoden kan danne bro mellem samfundsmæssige strukturer og individuelle liv – eller med andre ord institutionen og mennesket.¹⁰⁹ Ifølge Annola kan bindeledet forklare, hvordan fortidens såvel som nutidens institutioner er opstået. Deres interaktioner og fælles erfaringer gør det muligt at undersøge, hvordan

¹⁰⁶ Maxwell-Stewart & Quinlan, s. 38, 52

¹⁰⁷ Maxwell-Stewart & Quinlan, s. 53

¹⁰⁸ *Tampere University*: "Research Council of Finland's Centre of Excellence in the History of Experiences". Tilgået den 22-03-2024

¹⁰⁹ Annola, Lindberg & Markkola, s. 12

offentlige instanser *blev oplevet* som et resultat af samspillet mellem aktører og samfund, samt hvordan institutioner som *oplevelsessteder* formede og strukturerede menneskers liv.¹¹⁰ Som Annola pointerer, er fængselsoplevelsen, både i henhold til fanger og personale, et nyt felt inden for historie og kriminologi.¹¹¹ Til gengæld krediterer hun en gruppe geografer, der har undersøgt hverdagslivet i nutidige fængsler. De undersøger fangernes metoder til at beskytte deres autonomi og skabe personlige omgivelser i det, hun kalder *carceral TimeSpace*. Annola peger på, at der mangler en historisk undersøgelse over fængselsrummet og aktørernes færden deri. For som hun pointerer, har institutioner med tiden gennemgået en lang række fysiske og ideologiske reformer, således deres nutidige struktur indebærer en række levende minder. Den historiske analyse øger ikke blot vores viden om fortidige samfund, men hjælper lige så med at forstå nutidige institutioner.¹¹²

Dette argument kan overføres til Christianshavn Straffeanstalt, der, som det første separate kvindefængsel i Danmark, lagde grundstenene for, hvordan indespærringen af kvinder skulle foregå. Som bekendt bestod straffeanstaltens af et virvar af nyere og ældre bygninger med forskellige ophav og funktioner. Fængslet på Christianshavn eksemplificerer dermed Annolas pointe om, at institutioner er et produkt af tidligere foretagender og samtidige ideologier. En relevant sammenligning er det producerende formål, der lå bag 1750'ernes arbejdssale i mellembygningen, hvor tugthusfangerne i fællesskab holdt sig beskæftiget, med det kontrollerende formål, der lå bag 1860'ernes natcellefløj, hvor forbedringshusfangerne sad isoleret. Udover *carceral timespace* vil oplevelseshistorien blive benyttet til at undersøge kvindefangernes agens i forbindelse med deres udtalelser under *fangenskabets tilblivelse*, deres adfærd under *fangenskabets tilværelse* og deres muligheder ved *fangenskabets afslutning*. Stadierne danner i øvrigt grundlag for analysens opbygning.

¹¹⁰ Annola, Lindberg & Markkola, s. 1-5

¹¹¹ Annola, Lindberg & Markkola, s. 49

¹¹² Annola, Lindberg & Markkola, s. 10

Analyse

Fangenskabets tilblivelse: ”Den nærmeste Grund til hendes Fald”

Generalieprotokollen spillede en afgørende rolle i administrationens skabelse af en fange. Den var et led i forsøget på at kortlægge forbryderens livsforløb, således det var muligt for fængselsadministrationen at udpege, hvornår og hvad der var gået galt. Dette skete, efter alt at dømme, under en isoleret samtale mellem den indsatte og inspektionsmedlemmet. Fangeoptegnelserne giver derfor indsigt i de hensigter, der prægede begge sider af forhørsbordet. Mens fængselspersonalet ønskede at finde frem til forbryderens moralske tilstand, forsøgte kvindefangerne at tilpasse, aflede eller undskylde deres gerninger.

Forbryderbanen

Det første som inspektionsmedlemmet fik afklaret, var fangens opvækst og sociale udgangspunkt. Tre fjerdedele voksede op i hjemmet, hvoraf størstedelen var tyende, hus- eller arbejderfolk, mens 5% af dem havde boet alene med moderen. Hver tiende fange voksede enten op i pleje eller under socialforsorgen. 16% af de indsatte var desuden registreret som uægte fødte. Med hensyn til fødestederne er den præcise fordeling mellem land og by vanskelig at udpege, fordi en del blot henviser til det amt, den indsatte var født under. Mens 16% var født i hovedstadsområdet, voksede godt 60% op i resten af Danmark. Hovedsageligt på landet, men også i købstæder som Odense og Aalborg. Endeligt var 9% født i udlandet, hvor langt de fleste var svenskere og tyskere.¹¹³ Skønt andelen af fødte københavnere og uægte børn var en anelse mindre blandt resten af befolkningen, var der ikke noget i fangernes ophav, der skilte sig ud fra de faktorer, som ellers prægede periodens lavere samfundslag.¹¹⁴

Det var først senere i livet, at kvinderne fandt det udfordrende at holde sig på dydens smalle sti. Hertil findes flere forklaringer, og nogle af dem var sandsynligvis forbundet med hinanden. Først og fremmest er den store befolkningstilvækst i København i anden halvdel af 1800-tallet fremtrædende blandt den christianshavnske fangebefolkning. Sammenlignet med den sjattedel, som blev født i

¹¹³ Hvis fangen har været i straffeanstalten før, og oplysningerne om deres sociale ophav kun er angivet ved den første indsættelse, er informationer kopieret fra den optegnelse. Desuden er 16% af fangernes fødesteder ikke oplyst. Kategorien *hovedstadsområdet* dækker i øvrigt over København, Christianshavn, Frederiksborg, Frederiksberg, Amager og Fødselsstiftelsen (hvor mødre kunne føde deres barn uden at skulle opgive deres eget eller barnefaderens navn). Isoleret set for fællesfangerne er det hver femte, som var født i hovedstadsområdet, mens det for cellefangerne var hver syvende.

¹¹⁴ Danmarks Statistik: *Befolkningen i 150 år*. Danmarks Statistiks Trykkeri (2000), s. 17, 30

hovedstadsområdet, var det hver anden fange, som havde ophold omkring København på det tidspunkt, de blev arresteret.¹¹⁵ Derudover havde en tredjedel af fangerne migreret fra landsbyer og udland til købstæderne langs jernbanenettet, herunder Aalborg, Randers, Aarhus, Horsens, Odense, Slagelse og København. En af disse var husmandsdatteren Ellen Jensen, der i 1873, ”reiste indtil Byen for at faa en høiere Løn”. Desværre lykkedes det ikke engang Ellen at få tjeneste, hvorfor hun begyndte at pantsætte lånte genstande. Til sidst i hendes optegnelse har inspektionen noteret, at det var ”her i Byen hun faldt”.¹¹⁶ Som det vil blive tydeliggjort, blev København anset som arnestedet for amoralske fristelser. Sammenlignet med den nationale fordeling mellem folk i hovedstaden og resten af Danmark, var andelen af københavnere i kvindefængslet næsten fire gange så stor.¹¹⁷ I øvrigt var ideen om det moralske forfald ikke kun gældende i den danske kriminalitetsopfattelse. Både Johanna Annola og Lucia Zedner taler om faldne kvinder, der nærmest fremstår som en særskilt vildfarende race.¹¹⁸

Langt de fleste fanger var beskæftiget i tiden omkring arrestationen. Mens kun hver femte voksne kvinde på landsplan havde et lønarbejde, var tendensen snarere det omvendte i kvindefængslet.¹¹⁹ Inden fængslingen arbejdede 56% af fangebefolkningen som *tyende* på gårde og hos herskaber rundt om i landet, 15% var i *industrien* som syerske eller produktions- og fabriksarbejdere, 13,5% arbejdede indenfor *servicefaget* som vaske- eller vågekone, jordemoder, husholderske, prostitueret, skuespillerinde, bordelværtinde eller receptionist. Dernæst havde 4% tilfældigt arbejde, som bestod af dagsarbejde, småtjenester, byærinder, gadesalg, sæsonarbejde og fiskeri, mens de sidste 11,5% *intet* erhverv havde, fordi de enten levede af mandens underhold, var fattiglemmer og vagabonder, eller ikke havde angivet noget. I perioden var skiftende erhverv og kombinationsnæring udpræget blandt de lavere socialklasser, hvorfor de erhverv, som er registreret nedenfor, ikke nødvendigvis fulgte kvinderne hele livet. Som illustreret var størstedelen af fangerne tilmed ugift – selvom de, med en gennemsnitsalder på 33 år, var fem år ældre end samtidens gennemsnitlige giftealder for kvinder. I en tid hvor deres underhold afhang af myndighedsbærende mænd, har *det* netop fordret en usikker

¹¹⁵ Heraf var 40% af tugthusfangerne arresteret i hovedstadsområdet, mens det for tugthusfangerne var 57%. Den anden halvdel var spredt rundt om i landet. Derudover var 2% arresteret i udlandet. Herunder de fire plantagearbejdere, som havde deltaget arbejderoprøret *Fireburn* på St. Croix i 1878. De blev sendt til Christianshavn, fordi de, foruden deltagelsen i optøjerne, havde sat ild til flere ejendomme og slået to soldater ihjel. En af dem var oprørslederen ’Queen’ Mary Thomas, der angiveligt ”var en af de voldsomste til at ægge Mændene til Ødelæggelse”. RA-C: P2, s. 12 (og P2, s. 8, 11, 151)

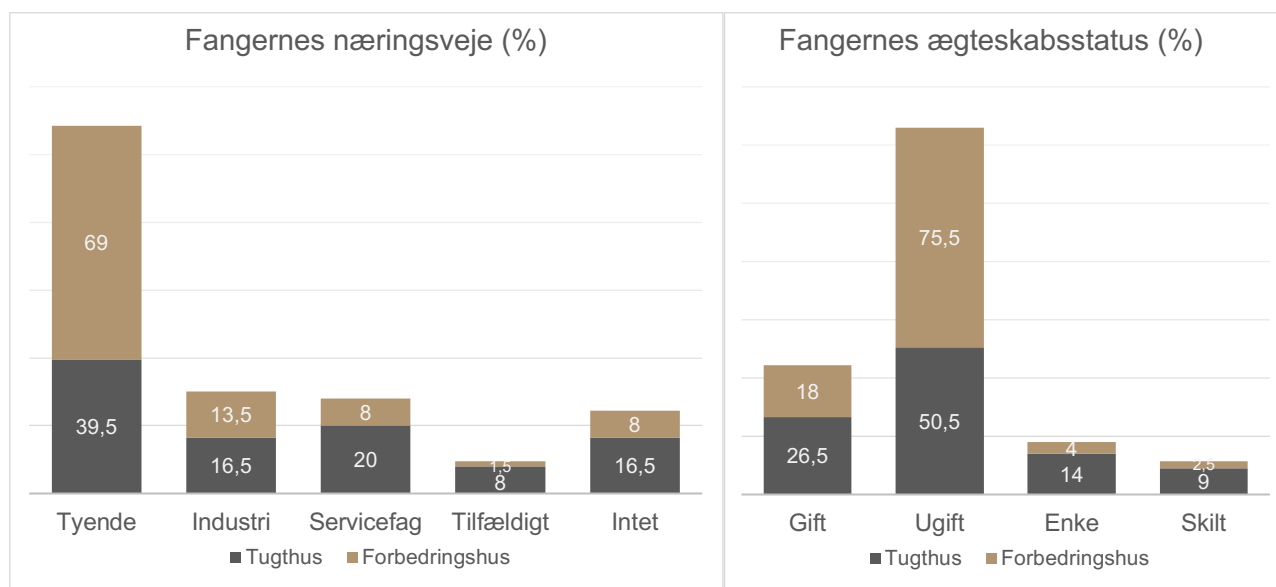
¹¹⁶ RA-C: P1, s. 240

¹¹⁷ Danmarks Statistik, s. 17

¹¹⁸ Annola, Lindberg & Markkola, s. 50; Zedner (1991a), s. 335

¹¹⁹ Danmarks Statistik, s. 61

tilværelse.¹²⁰ Sædelighedsforbryderen Ane Kirstine Brøgger, der nyligt var blevet enke, angav endda, hvordan ”Svigerfaderen havde en særlig Magt og Indflydelse over hende”.¹²¹ Endvidere er der sandsynligvis en sammenhæng mellem mængden af ugifte kvinder og fængslets andel af migranter.

Figur 5. Den procentvis fordeling af tugt- og forbedringshusfangernes næringsveje og ægteskabsstatus i perioden 1870 til 1893.

Mens fangebefolkningen havde ophav i det samme laverestående sociale lag, giver figuren indtryk af, at kvindens voksentilværelse, specifikt næringsvej og ægteskabsstatus, havde indflydelse på, hvilken type fængselsstraf, hun blev idømt. Af samme årsag er det besværligt at tale om den typiske kvindefange, eftersom der var betydelige forskelle mellem tugt- og forbedringshusfangerne. Skellet var allerede bestemt gennem lovgivningen, der fastslog, at tugthusstraffen skulle idømmes ”ældre eller mere forhærdede Forbrydere”, mens cellestraffen burde anvendes ”naar det ifølge den Skyldiges Alder, foregaaende Levnet og (...) Forbrydelses Beskaffenhed findes antageligt, at Eensomheden og Afsondringen fra andre Straffefanger vil kunne have en gavnlig Indflydelse”.¹²² Som illustreret var størstedelen af kvindefængslets cellefanger ugifte tjenestepiger, mens fællesfangernes baggrund fremstår mere sporadisk. De var i højere grad en del af det såkaldte prekariat, hvis tilknytning til arbejdsmarkedet var usikker og midlertidig. Tillige med, og måske af samme grund, blev tugthusfangerne i højere grad både gift og skilt. Trods skilsmisse undtagelsesvis kunne lade sig gøre,

¹²⁰ Bjørn, Claus: ”Samliv og moral i Danmarkshistorien”. *lex.dk* (2012). Tilgået d. 28-04-2024

¹²¹ RA-C: P4, s. 289

¹²² Dahl, Frantz: *Almindelig borgerlig Straffelov af 10 Februar 1866*. 3dje Udgave, København, Th. Linds Efterfølgers Forlag. Hands Frandsen (1902), s. 6

endte kun 1,5% af periodens par med at blive skilt.¹²³ Blandt de indsatte i tugthuset var andelen af ugifte fem gange så stor. Som eksempel blev den 51-årige tøffel-tyv Ane Graumann skilt fra skibstømrer Frandsen i 1854. Hun oplyste, at han flere gange havde forlangt, at hun ”skulde drikke og lade sig bruge til Ututgt af Andre.” Efter skilsmissen havde Ane levet af småtjenester og var skiftevis røget i fattig- og tugthus.¹²⁴ Variationen mellem skilsmisseraten i fængselsafdelingerne hænger i øvrigt sammen med aldersspændet, idet fællesfangen i gennemsnit var tretten år ældre end cellefangen.¹²⁵

Alderen varierede også blandt de beskæftigelser, som de to fangegrupper repræsenterede. Gennemsnitsalderen for dem, der havde holdt husholdning, gjort rent, stået på gaden med madvarer eller modtaget offentlig forsørgelse var 45 år, mens tjenestepigerne havde en gennemsnitsalder på 30 år. Tilknytningen til arbejdsmarkedet var umiddelbart mest ustabil for de kvinder, som var i midten af 40’erne. Hos den 41-årige tugthusfange Jacobine Petersen opremsede inspektionen eksempelvis den komplekse beskæftigelseshistorik, som nu havde gjort hende uarbejdsdygtig: ”[Siden 18]75 syede hun først Handsker og senere lavet Svovlstikkeræsker, nogle Smaakonditioner, [Hun] foregiver at hendes Hænder bælnede [isnede], der gjorde, at hun intet kunde bestille.”¹²⁶ Skønt fængselsinspektionen var bevidst om kvindernes usikre tilknytning til arbejdsmarkedet, hæftede de sig ikke nødvendigvis i periodens økonomiske og strukturelle forhold men i stedet lediggangens moralske effekt. Kulminationen af københavnertilværelsen, forholdet til ægtefællen og arbejdsløsheden vil vise sig at være et af de gængse motiver, som blev angivet i protokollen. Sammenhængen kan imidlertid betragtes i optegnelsen for den 51-årige Marie Jensen, der migrerede mod hovedstaden for at finde arbejde. Hun giftede sig dog i stedet med en arbejdssvend, som drak og spillede kort, hvorfor hun, efter kort tid, valgte at gå fra ham, og eftersom de havde brugt alt det, ”hun havde faaet hjemme fra, forfaldt hun til Lediggang og Drukkenskab”.¹²⁷

Fællesnævneren for Ane, Jacobine og Marie var, at de afveg fra samtidens dydige normer og forventede livsforløb. De drog mod byen i håbet om at kunne forsørge sig selv. Som følgende om årsagsforklaringerne vil bekræfte, blev dette *fald* opvejet af fængselsadministrationen, men kunne også benyttes som en undskyldning af de indsatte.

¹²³ Vallgård, Karen: ”Skilsmissens århundrede”. *danmarkshistorien.dk* (2021). Tilgået d. 12-04-2024

¹²⁴ RA-C: P1, s. 224

¹²⁵ Gennemsnitsalderen for forbedringshusfangerne var 27 år, mens den for tugthusfangerne var 40 år.

¹²⁶ RA-C: P1, s. 134

¹²⁷ RA-C: P1, s. 106

I mange tilfælde blev forbrydelsen ikke opdaget i gerningsøjeblikket, men derimod efter pantelåneren havde opdaget, at hans indleverede varer var tyvekoster, eller at politiet havde fundet et barnelig. Den københavnske Anne Marie Falkenberg, der siden 15-årsalderen havde rendt ”ud om Natten og været usædelig”, troede også først, at hun kunne holde sin forbrydelse skjult. Da hun en morgen gik i fødsel i stuen hos et af de herskaber, hun tjente hos, kvalte hun barnet og lagde det i en kommodeskuffe. Et par uger efter havde hun et ærinde på banegården, og tænkte hun kunne skille sig af med liget på gåturen derhen, men ”Underveis anholdtes hun imidlertid af en Politibetjent, der var bleven gjort opmærksom paa at hun var en kjendt af et mistænkeligt Udseende.”¹²⁸ Det var altså Annes vante omgang i den københavnske underverden, der fik hende afsløret. Betjenten førte hende til Københavns Arrest, hvor hun tilbragte et halvt år for endelig at blive dømt til fire års forbedringshusarbejde.

Tidsrummet i arresten afhang af forbrydelsens kompleksitet og forbryderens samarbejdsvillighed. Straffesystemet fulgte det såkaldte inkvisitionsprincip, hvor forhørsdommeren enerådigt anklagede, forsvarede og dømte den sigtede. Dommeren, som arbejdede ud fra ideen om, at man var skyldig, indtil det modsatte var bevist, kunne (mis)bruge retsprocessen til at opnå den nødvendige tilståelse – gennem udmattende forhør, hensættelse på vand og brød eller mørklægning af cellen.¹²⁹ Måske derfor findes der enkelte eksempler på kvindefanger, som forsøgte eller kortvarigt formåede at flygte under transporten fra arresten til politikammeret.¹³⁰

Mens Anne ikke skulle fragtes langt, kunne turen til Christianshavn vare op til flere dage, hvis forbryderen kom fra yderområderne. Særligt for disse kvinder må rejsen ind gennem de støjende københavnske gader fyldt med mennesker og hestevognstrafik, have syntes aldeles overvældende og fremmed. For ikke at tale om deres første møde med kvindefængslets grove mure og komplekse indretning. Ved ankomsten skulle de bruge de første tre døgn i en modtagelsescelle. Her blev de forhørt, fotograferet, kropsvisiteret, vasket og finkæmmet. Dernæst blev deres navne byttet ud med numre og personlige klæder med anonyme fangedragter. Slutteligt blev de ført til deres nye hjem i cellen. Opsynsdamen hængte et stykke karton med en kort beskrivelse af den indsatte, der opsummerede hendes nye (manglende) identitet, på metaldøren, låste den, og tilbage sad nu en *fange*.¹³¹

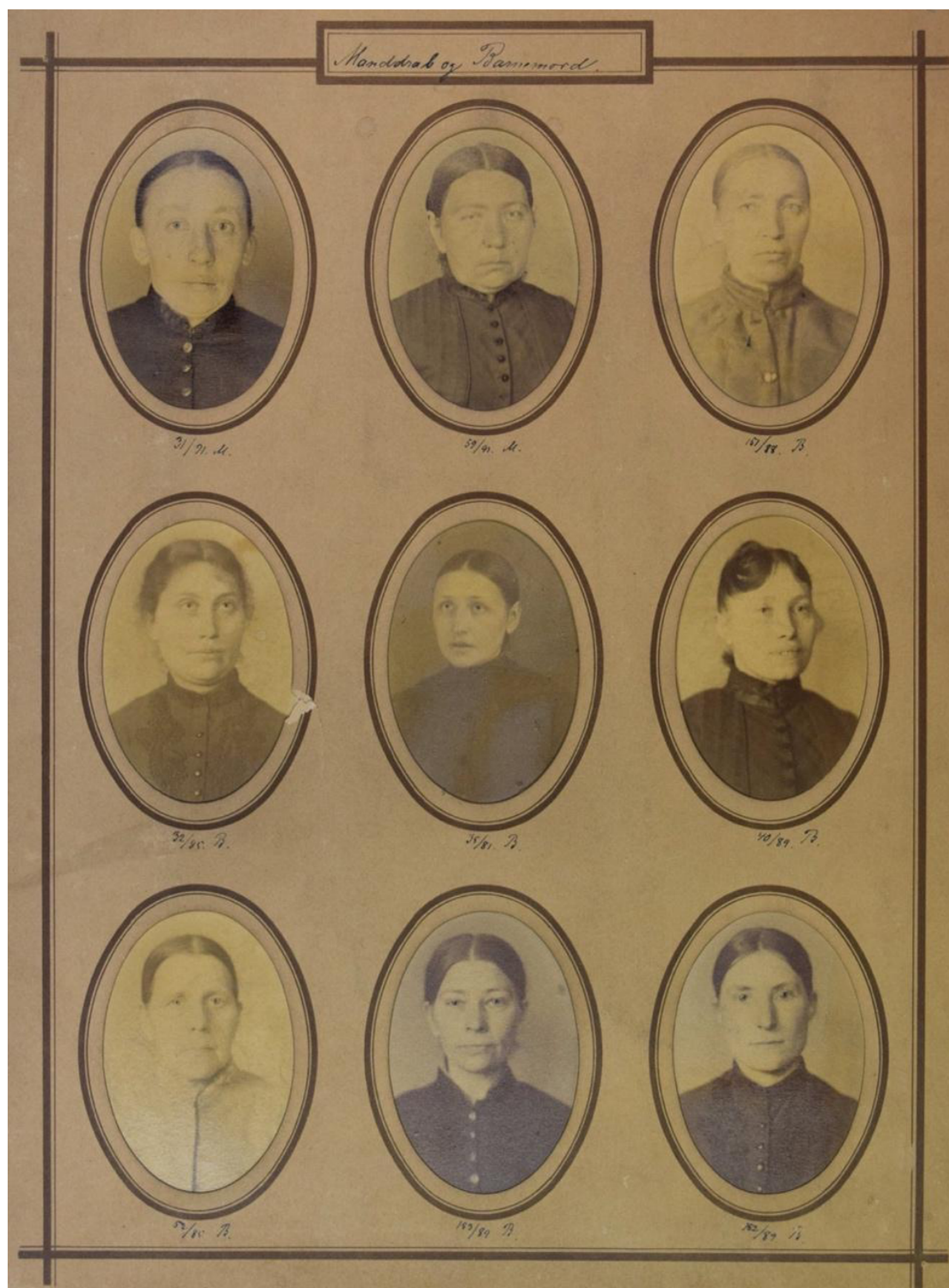
Nedenfor ses eksempler på de forbryderfotos, der blev taget af kvinderne.

¹²⁸ RA-C: P4 s. 173

¹²⁹ Andersen, Lars: *Det glemte inkquisition*. Aarhus Universitetsforlag (2019), s. 7

¹³⁰ RA-C: P3, s. 246, 305, 308

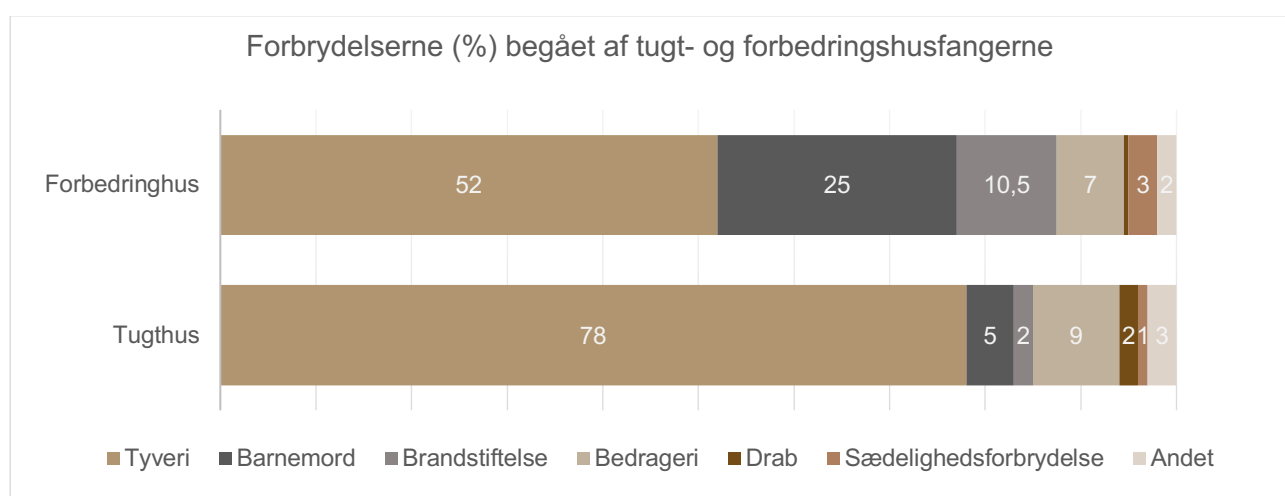
¹³¹ Ilsøe, s. 21; Madsen, s. 22

Figur 6. Eksempler på de forbryderfotos, der blev taget i kvindefængslet. De varierer fra 1881-91.¹³²

¹³² RA-C: Div. Fotos (1885-1906), s. 4

Resten af opholdet afhang af dommen. Som tidligere forklaret sad fællesfangerne i den gamle mellembygning, mens cellefangerne opholdt sig i den nye natfløj. Yderligere forskelle i deres daglige gang, bliver uddybet i følgende afsnit. Af de 2270 domsfældelser, der blev indført i perioden, var 56% dømt til forbedringshusstraf og resten tugthusarbejde.¹³³ 65% havde begået tyveri, 16% barnemord, 8% bedrageri og 7% brandstiftelse. Resterende lovovertrædelser, såsom drab og sædelighedsforbrydelse, var ikke specielt hyppige. Som angivet nedenfor havde de fleste fanger i tugthuset, foruden andelen af bedragere og mordere, begået tyveri. I forbedringshuset sad størstedelen af barnemorderskerne, brandstifterne og sædelighedsforbryderne samt en del tyve.

Figur 7. Diagram over de den procentvise fordeling af forbrydelser, som tugt- og forbedringshusfangerne begik i perioden 1870 til 1893. Kategorien *andet* består af rufferi, mened, pengeafpresning, omgang med hittegods, vold, ulovlig tilbagevenden til landet, mishandling eller tyveri af børn, forledelse af andre og falsk udlægning af barnefader.

Differentieringen af lovovertrædelserne kan blandt andet forklares via recidivismeraten.¹³⁴ Første gang en person begik en mindre forseelse, såsom tyveri og bedrageri, var straffen hensættelse på vand og brød. Fængslingen opstod først, efter at vedkommende *havde* været straffet. Derfor havde næsten alle tyve i straffeanstalten en kriminel forhistorie, hvorimod det kun gjaldt for en sjettedel af barnemorderskerne. Dernæst var en tredjedel af tyvene recidivister, hvorimod kun 2% af barnemorderskerne havde været i kvindefængslet før. Berigelsesforbrydere havde således en større tilbøjelighed til at blive vaneforbrydere og dermed falde endegyldigt.¹³⁵ Særegent for tyvene i

¹³³ Der er seks tilfælde, hvor straffetypen er uvist.

¹³⁴ Mens 93% af tugthusfangerne havde været straffet tidligere, og 41% allerede havde været i straffeanstalten før, havde 51% af forbedringshusfangerne været straffet før, og kun 11% var recidiverende.

¹³⁵ Dahl, s. 8

forbedringshuset var det dog kun en femtedel, der var recidivister, og de var i gennemsnit tolv år yngre end berigelsesforbryderne i tugthuset.

Forbrydelsens årsagsforklaringer: forfald eller forhandling?

Indførelsen af den ovenstående information om de indsattes forbrydelser og levned blev som bekendt til gennem en forhør-lignende samtale mellem fange og inspektion. Som pointeret i metodeafsnittet, kom dialogelementet specielt til udtryk i den sektion, hvor motivet for forbrydelsen blev beskrevet. I mange tilfælde er det fængselsadministrationen, som har angivet et ræsonnement og andre gange er det fangen selv, som har undskyldt eller argumenteret for sin handling. Uanset ophav har disse beskrivelser formentlig været medvirkende til at nuancere forbryderens gerning – enten til deres fordel eller ulempe. Som Arlette Farge pointerede i *The Allure of the Archives*, bør historikeren benytte sådan et sammenstød af interesser som en drivkraft i sin behandling af retsdokumenter. Først når kildens ord, sektioner og diskurser er adskilt, er det muligt at udlede kvindefangernes velovervejede adfærdsmønstre, der, lige så vel som hos inspektionen, hvilede på at tilegne sig en form for magt over forhørssituationen og narrativet, som blev skabt i optegnelsen.¹³⁶ For at udlede disse bagvedliggende hensigter vil ovenstående statistik blive suppleret med en kvalitativ læsning af fangeoptegnelserne.

Selvom kvindefanger udgjorde en tredjedel af den samlede kriminelle befolkning i Danmark, blev de bestemt ikke anset som et mindre presserende samfundsproblem.¹³⁷ Det forventedes, at samtidens kvinder opførte sig dydigt og omsorgsfuldt, hvorfor en forbryderisk gerning gik imod hendes naturlige væsen.¹³⁸ Kvindemoralen kom for alvor i fokus efter italieneren Cesare Lombroso (1835-1909) i anden halvdel af 1800-tallet igangsatte sit moralstatistiske studie over forbrydermennesket. Han udpegede og definerede afvigende træk hos både mænd og kvinder.¹³⁹ Lombroso forklarede, hvordan kvindens følsomhed og godhed neutraliserede hendes indre hævngherrige, misundelige og ondskabsfulde væsen. Hvis ligevægten blev brudt, ville hun automatisk handle forbryderisk.¹⁴⁰ Værre var det, at disse træk var biologisk determineret, således mødre kunne videregive dem. Som Zedner og O'Brien påpeger, blev kvindekriminalitet ikke målt ud fra dens økonomiske belastning eller

¹³⁶ Farge, s. 38-39, 45

¹³⁷ Ilsøe, s. 11

¹³⁸ Rafter, s. 138

¹³⁹ Johnston, s. 6

¹⁴⁰ Ferrero, Guglielmo & Lombroso, Cesare: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman* (1893). Oversatte version af Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter, Duke University (2004), s. 206-207

fysiske skade, men som en moralsk trussel, der kunne sprede sig som en smittende sygdom.¹⁴¹ I artiklen ”Synd, Forbrydelser og Laster” har kriminologieksperten Rune Holst Scherg identificeret tre årsagsforklaringer bag forbryderens handlinger, som de blev formuleret af forskellige reformatorer i perioden mellem tyveriforordningen af 1789 og straffeloven i 1866.¹⁴² Der er tale om den *liberalkonservative* forklaring, hvor individet har ladet det indre begær overskygge sin morale, det *kontekstuelle* rationale hvor mennesket anskues som formbart og påvirkeligt af sit miljø, og det *strukturelle* ræsonnement hvor individet er biologisk determineret til at blive forbryder.¹⁴³ Straffeloven byggede på princippet om, at forbryderens skyld dannede grundlag for straffen, der i øvrigt skulle virke præventivt og forbedrende. Ifølge Scherg var lovgivningen et produkt af alle tre årsagsforklaringer. Den tog både afsæt i forbryderens manglende selvkontrol, men også tanken om, at opdragelse, fattigdom eller andet kunne fremkalde kriminelle tendenser. Straffelovens kompleksitet afspejler den individualisering, som fængselsvæsenet gennemgik i perioden. Loven muliggjorde en distinktion mellem forskellige typer lovovertrædere, der bundede i ”niveauet for deres forbryderiske vilje og deres modtagelighed for forbedring.”¹⁴⁴ Selvom samtlige ræsonnementer var synlige i lovgivningen, havde de langt fra den samme grad af indflydelse blandt forskellige samfundsgrupper. Mens de teologiske kredse bibeholdte forestillingen om, at kriminalitet udsprang af menneskets fordærvede natur, var synderen ifølge de lærde samfundets demoraliserende indflydelse.¹⁴⁵ Desuden er Schergs undersøgelse baseret på samtidens generelle (mandlige) kriminalitetsdiskurs, hvorimod den dominerende årsagsforklaring for kvindekriminalitet var korruption og arvelighed.

For fangerne som havde begået berigelseskriminalitet, herunder indbrud, tyveri, hæleri og bedrageri, var de hyppigste motiver trange kår og manglende muligheder. I protokollen var næsten hver femte fange noteret som at være fattig eller for at have modtaget hjælp fra socialforsorgen. Som eksempler angav den svenske arbejderdatter Emma Augusta Jacobsen at ”skulde betale Pleiepenge” for hendes anbragte barn, mens syersken Albine Bolette Schou ”skulde bringe Penge til Husleien”.¹⁴⁶ Ligesom 70% af de tyve, som angav nød som motiv, blev Emma og Albine indsat i tugthuset, hvilket

¹⁴¹ O’Brien, s. 66-67; Zedner, Lucier: *Women Crime and Custody in Victorian England*. Oxford University Press (1991b), s. 30, 47

¹⁴² Scherg omtaler det som ”en tid, hvor tænkningen af forbryderen var i et limbo mellem de store italienske skoler, Beccarias klassiske og Lombrosos positive.” Scherg, Rune Holst: ”»Synd, Forbrydelser og Laster.« Forbryderen i 1800-tallets Danmark”. *Historisk Tidsskrift*, bind 106 (2006), s. 65

¹⁴³ Scherg, s. 67-69

¹⁴⁴ Dahl, s. 23; Scherg, s. 85

¹⁴⁵ Scherg, s. 72-73

¹⁴⁶ RA-C: P1, s. 166; P3, s. 309. Se i øvrigt P1, s. 164, 300; P2, s. 272, 286

muligvis er forbundet med fortidslevnet om, at fattigdom var selvforskyldt og forbundet med kriminalitet.¹⁴⁷ I de tilfælde, hvor knapheden i stedet skyldtes mandens negligering, forledelse eller mishandling, kom halvdelen i forbedringshuset. Straffeloven bestemte, at hvis kvinden ”ved sit Afhængighedsforhold til [Manden har] ladet sig bevæge til med ham at deeltage i en Forbrydelse, kan den almindelige (...) Straf nedsættes”.¹⁴⁸ Muligvis kendte nogle kvinder til denne lempende faktor. I hvert fald angav knap hundrede fanger at være forført eller forledt af andre, herunder den ældre tyv Pernille Larsdatter, der angav: ”Det var Mandfolk, siger hun, der har ført [hende] ind paa Forbryderveien.”¹⁴⁹ Bedrageren Anna Nathalia Jørgensen oplyste mere specifikt, at hendes mand kun gav hende en krone dagligt og brugte selv resten til morsomheder i byen, hvorfor Anna var nødsaget til at drive plattenslagerier på gaden.¹⁵⁰ Fåretyven Ane Kirstine Sørensdatter var gift med en hård boelsmand, der ”slog hende naar hun ikke havde noget at give [Børnene] at spise. Det er det der fristede hende til at stjæle.”¹⁵¹ Trods Anes tragiske beretning, blev hun indsat i tugthuset. Formentlig fordi det ikke var første gang, hun var straffet for tyveri. Til sidst i optegnelsen har inspektionen noteret: ”Da det er over 10 Aar siden, hun str[affedes] sidst for Tyveri, burde hun formentlig være dømt efter §61”, som bestemte, at gentagelsen af en forbrydelse ikke skulle straffes hårdere, hvis der var gået mere end ti år. Loven henviste desuden til §57, der yderligere formildende straffen ud fra gerningens omfang, bevæggrunden dertil, forbryderens vilje og sociale baggrund.¹⁵² Alligevel blev Anes fortælling vendt til en fristelse, og hun blev dømt uden yderligere hensyn. Selvom inspektionen til tider videreforskede kvindernes forklaringer om nød og begrænsning, vidner de individuelle gengivelser om, at de var opmærksom på den usikre tilværelse i byen. Om det konkret blev tolket som et moralsk fald eller social ustabilitet, anerkendte fængselsadministrationen delvist det kontekstuelle forbryderræsonnement om miljøets påvirkning.

Udover trange og urimelige forhold angav enkelte tyve at have ageret i deres følelsers vold. En håndfuld angav kærlighed eller sorg som motiv. Som regel ville de skaffe midler til at flytte sammen med deres kæreste eller fremstå mere velbemidlet overfor dem, mens Dorthea Elisabeth Nielsen ”forfaldt i Sorg” over, at moderen nægtede hende at gifte sig med den murersvend, hun havde et barn

¹⁴⁷ O’Brien, s. 293; *Thisted Amts Tidende*: ”Hjælp eller Selvhjælp” (05-02-1892). Tilgået d. 14-05-24; Valentin, s. 15, 105

¹⁴⁸ Dahl, s. 22

¹⁴⁹ RA-C: P2, s. 321

¹⁵⁰ RA-C: P3, s. 239

¹⁵¹ RA-C: P2, s. 257. Se i øvrigt P1, s. 198, 236; P2, s. 109, 277, P3, s. 240; P4, s. 279

¹⁵² Dahl, s. 23-25

med.¹⁵³ Andre tyve angav skam og forlegenhed, som den 30-årige vaneforbryder Christiane Hansine Petrea Hansen. Efter sidste løsladelse mærkede hun, ”at alle Folk vidste at hun havde været straffet”.¹⁵⁴ Dem der angav skam som årsag for deres tyveri, blev indsat i forbedringshuset, mens størstedelen af dem, som var bedrøvet, blev dømt til tugthusarbejde. Det er desuden ikke overraskende, at skam blev anerkendt som et mere legitimt motiv. Som det vil blive diskuteret senere, blev sorg og melankoli anset som noget, kvinderne pådrog dem selv, mens frygten for at træde ved siden af, både for høj og lav, var en indlejret del af at indgå i samfundet. De skamfulde kvinder var således, i retsvæsenets øjne, et skridt længere i deres mentale forbedringsproces.

I andre tilfælde er det fængselsadministrationens fortolkning af tyvenes færden i hovedstadens underverden, der kommer til syne i optegnelserne. 10% af fangerne havde været påvirket af alkohol og 13%, inklusiv de registrerede offentlige fruentimmere, havde ageret usædeligt. Protokollen indeholder utallige eksempler på individer, der enten voksede op i slummen, hvor social mobilitet var så godt som umulig, eller migranter, der var blevet forført af byens amoralske fristelser.¹⁵⁵ Eksempelvis *begyndte* indbrudstyven Dagmar Albertine, også kaldet ’Tofte’, sit liv som uægte barn på Fødselsstiftelsen, kom i pleje hos en københavnsk arbejdsmand, fik arbejde som offentlig fruentimmer og ”Gik meget til Dands og kom i slet Selskab”. Omvendte *flyttede* den ældre klædetyv Karen Sørensdatter til byen som 17-årig og blev med tiden hengiven ”til Dands og samme forfalden til Druk og har fl[ere] Gange været paa [arbejdsanstalten] Ladegaarden.”¹⁵⁶ Foruden drukkenskab og lyst til dans, fremhævede inspektionen storbyens sammenstuvning af slette folk og arbejdsløse. Eksempelvis havde den 36-årige tyv Caroline Aagaard, inden hun blev gift med en maskinarbejder, drevet erhverv som prostitueret i seks år, og på trods af, at hun begrundede sin handling med ”Trang, da hun fik for lidt af Manden, der spiller og drikker undertiden,” mente inspektionen, at ”Det g[amle] Skjøgelevnet har været Aarsagen [til Forbrydelsen], da hun er uskikket til at arbeide alvorligt.”¹⁵⁷ Også for den 49-årige vaskekone Anna Margrethe Esbøl var lediggang et problem, for, som inspektionen skrev: ”Saalænge hun har havt T[jene]ste var det gaaet hende godt men uden T[jene]ste har hun søgt slet Selskab og bestandig faldet tilbage. Er vistnok periodisk Dranker, og det er den nærmeste Grund til hendes Fald.”¹⁵⁸

¹⁵³ RA-C: P1, s. 131. Se i øvrigt P1, s. 213, 245, 251, 261; P2, s. 257

¹⁵⁴ RA-C: P1, s. 140

¹⁵⁵ RA-C: P1, s. 103, 139, 245, 248, 268; P2, s. 216, 242, 243, 263, 270; P3, s. 252, 281; P4, s. 267

¹⁵⁶ RA-C: P1, s. 136; P2, s. 294

¹⁵⁷ RA-C: P1, s. 192

¹⁵⁸ RA-C: P2, s. 92

De fremhævede eksempler illustrerer den forbindelse, man i samtiden mente, eksisterede mellem livet i hovedstaden og fremprovokeringen af amoralske tilbøjeligheder. Ud fra optegnelserne er det dog vanskeligt at pege på en specifik korrelation mellem arrestation i København og de negative livsfaktorer, som inspektionen hæftede sig ved. En korrelationskoefficient ligger mellem 1 og -1, hvor værdien 1 indikerer, at de to kategorier, der undersøges korrelation for, er hundrede procent forbundet, mens -1 omvendt svarer til en negativ korrelation, og en koefficient nær 0 viser ingen sammenhæng. Der kan imidlertid ikke måles en sammenhæng mellem storby-tilværelsen og drukkenskab eller lysten til dans.¹⁵⁹ Til gengæld er der en lille korrelation på 0,1 mellem at være anholdt i København og levet usædeligt. Omvendt var korrelationen for fattigdom -0,1, hvilket betyder, at flere af de fanger, som angav nød som motiv, *ikke* kom fra hovedstadsområdet.

I andre tilfælde var det moralske forfald beskrevet ud fra kvindekriminalitetens korruption, hvor det hovedsageligt var moderen, som havde opdraget fangen til at stjæle. I optegnelsen for Jensine Kjøge er det gengivet, hvordan ”Moderen har været straffet [og lærte] hende baade at drikke og at stjæle, medens hun som ung Pige tjente”, og Jørgine Kohave fik ”en daarlig Opdragelse og er af Moderen forført til at stjæle”. I den 64-årige Ane Kirstine Hansens optegnelse blev det gjort klart, at kvinderne i hendes familie, modsat hendes fader, var forbryderiske. Både Anes tante og niece var i straffeanstalten og hendes moder ”var en Kagstrøgen Livstidsfange”.¹⁶⁰ Der er angiveligt forskel på at blive opdraget til amoralsk adfærd og forsømt dertil. Både Jensine, Jørgine og Ane var dømt til tugthusarbejde – eksempelvis i modsætning til den yngre cellefange Anna Louise Bjørn, der lige så stjal fra barndommen af. Annas moder var ”doven og holdt ikke Børnene til at bestille Noget [hvorfor Anna nu var] meget forsømt i alle Retninger og kan Intet.”¹⁶¹ Dårligt opdraget eller forsømt, var det vigtigste imidlertid, hvorvidt kvinden kunne holde eller bevæge sig væk fra forbryderbanen. Dette er tydeligt i optegnelsen for den 28-årige fællesfange Christiane Hansen, også kaldet ’Drengen’. Som den ældste af tretten søskende, skulkede hun fra skole for at passe de andre og blev først konfirmeret som voksen. Efterfølgende tog hun til København. Inspektionen noterede til slut, at ”Brændevinsdrik fra hendes tidligste Aar har været hendes Ulykke.”¹⁶² Selvom Christiane fremstår forsømt fra barnsben, havde hendes amoralske tendenser en større betydning for, hvordan hun blev vurderet af retsvæsenet. Christiane var i øvrigt ikke den eneste tyv med et dæknavn. I optegnelsen for den 33-

¹⁵⁹ En korrelationskoefficient er kun statistisk sikker, hvis dens p-værdi (mellem 1 og 0) er så tæt på nul som muligt.

¹⁶⁰ RA-C: P1 s. 119; P2 s. 95, 108

¹⁶¹ RA-C: P2 s. 288

¹⁶² RA-C: P1 s. 236

årige tyv Martine Nielsen fandt inspektionen frem til, at hun omtaltes 'Kat', mens hendes forbrøderiske fader kaldtes for 'Mestertyven'.¹⁶³

For de tyve, som hverken var præget af nød, afhængighed eller dårlige vaner, måtte der, ifølge inspektionen, være tale om begærlighed og pyntesyg. Modsat den amoralske livsførelse, der blev omtalt som et fald, var begæret, som eksemplificeret i følgende, ofte synligt fra barndommen af og er forklaret ud fra det strukturelle forbryderræsonnement. Sammenhængen mellem opvækst og forfængelighed var tydelig i optegnelsen for den 49-årige postmesterfrue Elsabe Helene Johansen. Fra 1864 til 1893 havde hun begået 136 tyverier. Foruden "forsk. Ting, saasom Guld og Sølv-sager, Beklædnings-sjenstande, Føde og Drikkevarer, Husgeraad bl. a. Gadekost, en Søm-kasse o. s. v.", havde hun flere gange brudt emballagen på postpakker og taget indholdet. Under forhøret forklarede Elsabe, "at hun før hun begik Tyverierne ofte var urolig, og spændt, men naar de vare udførte blev hun rolig og følte et sandt Velbefindende, og flere af de stjaalne Sager gemte hun uden nogensinde at benytte dem". Denne forklaring hæftede inspektionen sig ved og noterede, at "Paa Grund af Tilfældets Ejendommelighed og fordi det blev oplyst, at begge hendes Forældre havde været drikfældige opstod det Spørgsmaal, om hun kunde betragtes som normal i mental Hensende og saaledes fuld tilregnelig." Elsabe blev tilset af fængselslægen Christian Tryde (virke fra 1877-86) og det kongelige sundhedsskollegium. Skønt hun ikke fejlede noget, blev det fastlagt, at hun fra barnsben var ringe begavet og allerede var begyndt at stjæle "Slikkerier og mindre Beløb fra Forældre og Slægtninge."¹⁶⁴ Elsabe blev alligevel vurderet forbedringseget. Formentligt fordi hun som voksen medbragte "mange Vidnesbyrd om, at hun er [af] en fornuftig (...) Personlighed. Selv hendes Mand (...) har udtalt, at hun har været en uvurderlig Støtte for ham i Livet forsk. Forhold." I visse situationer kunne Elsabe måske holde sit indre begær nede. Endvidere illustrerer hendes optegnelse, hvilken betydning kvindernes vante sociale netværk havde for deres indsættelse. Elsabes trofaste mand og *mange vidnesbyrd* bidrog positivt til hendes dom og vurdering.

Blandt barnemorderskerne var årsagsforklaringerne ikke angivet ud fra deres livsførelse, men i stedet deres mentale tilstand og overvejelser forud for gerningen. Typisk oplystes skam, uvidenhed og fraværet af barnefaderen. En ugift kvinde, der blev gravid, havde overordnet tre muligheder i samtiden. Enten skulle hun gifte sig med barnets fader, forsørge det selv eller anbringe det i pleje.¹⁶⁵

¹⁶³ RA-C: P4, s. 170

¹⁶⁴ RA-C: P4, s. 168. Se i øvrigt P1, s. 243, 292, 296, 351; P2, s. 302

¹⁶⁵ Hansen, Annette: "De hemmelige fødsler – en analyse af årsagerne til fødsler i dølgsmål og fosterdrab på Fyn 1850-1880". Fynske Årbøger (2012), s. 31

Den 21-årige Ellen Jensen satsede eksempelvis på, at den husmandssøn, hun havde været sammen med, ville frie til hende den dag, hun berettede ham om hendes tilstand, men:

”Dette gjorde han imidlertid ikke og hun, der ikke syntes, at hun kunde bede ham derom, følte sig i høi Grad skuffet. Hun tvivlede vel ikke paa, at hendes Bedsteforældre, hos hvem hun var opdraget, vilde tage sig af hende og Barnet, naar hun beholde sig til dem, men Skammen holdt hende tilbage herfra. Hun besluttede derfor at at føde i Dølgemaal og at ombringe Barnet”.¹⁶⁶

Ellens optegnelse markerer en fællesnævner for mange af barnemorderskerne; at holde deres tilstand hemmelig og føde i dølgsmål. Som grund forklarede de yngre tjenestepiger Ane Margrethe Nielsen og Louise Jensen ”Frygten for Faderens Vrede” og nervøsiteten over, at moderen ”skulde jage hende ud af Hjemmet”, mens den lidt ældre Johanne Andersen var ”bange for at blive sendt tilbage til Sverrig”.¹⁶⁷ Frygten og skammen bundede i kvindens afhængighed af andre. Hendes omtale var altafgørende i opretholdelsen og anskaffelsen af tjenester. Samtidigt gav tyendeloven af 1854 husbonden ret til at opsigte gravide tjenestepiger uden varsel.¹⁶⁸ Det var dermed kvindernes eksistensgrundlag, der var på spil, når de blev gravide uden for ægteskabet. I nogle fangeoptegnelser er det synligt, hvordan samtidens rygtesamfund udspillede sig. Både hos den unge barnemorderske Anne Marie Falkenberg, der, som tidligere omtalt, blev genkendt af en betjent på banegården og hos den 71-årige Margrethe Hansdatter, der havde hjulpet en ung kvinde med at dræbe hendes barn. Det var Margrethes ægtemand, der havde gjort kvinden gravid, og da han døde ti år efter, turde Margrethe endelig at søge om syndsforladelse. Hun opsøgte dermed sognepræsten i den lokale kirke udenfor Nykøbing Falster. Hvad hun ikke vidste var, at en anden kvinde stod og lyttede under hendes skrifte, og straks ”bragte Historien videre, indtil den kom Dommeren for Øre.”¹⁶⁹ Det var således den falsterske sladder, der afslørede Margrethe. Yderligere indikerer hændelsen, at samtidens uønskede børn var kvindernes ansvar. Skønt det var Margrethes mand, som havde gjort den unge kvinde gravid, var det Margrethe, der, som hans hustru, hjalp kvinden og samtidigt undveg en skandale. Eftersom Margrethe først fortalte om hændelsen efter mandens død, skulle man tro, at hverken hun eller den gravide kvinde havde berettet ham derom.

¹⁶⁶ RA-C: P4 s. 113. Se i øvrigt P1, s. 187, 210; P2, s. 215

¹⁶⁷ RA-C: P1 s. 194; P2 s. 229; P3 s. 200. Se i øvrigt P1, s. 191; P2, s. 212, 213, 253, 283; P4, s. 193, 207, 271

¹⁶⁸ Hansen, s. 34

¹⁶⁹ RA-C: P3 s. 58

Andre kvinder angav uvidenhed, chok eller bevidstløshed som årsag til barnets død. Fængselsadministrationen forsøgte at imødegå denne undskyldning ved at udspørge fangen, om hun havde skaffet børnetøj. Hvis ikke *havde* hun nok allerede besluttet at slå barnet ihjel.¹⁷⁰ Ikke desto mindre lykkedes det en række indsatte at fremstille barnemordet som et uheld.¹⁷¹ Den 22-årige Laura Petrine Møller berettede, hvordan der, mens hun anvendte natpotten, faldt ”Noget fra hende paa Gulvet, som viste sig at være et Barn.” Da hun hverken følte smerte eller veer, anede hun ikke, hvad der foregik, og da hun så til barnet, havde faldet forårsaget døden. I stilhed pakkede hun liget ind i et sjal og vandrede ud til Peblingesø midt i København, og kastede det ud på isen.¹⁷² Den jævnaldrende Birthe Marie Nielsen, vågnede også en nat, men modsat Laura, med *voldsomme* smerter. Hun opsøgte en anden tjenestepige på gården, ”der gav hende nogle [lindrende] Hofmandsdraaber”. Birthe gik derefter for sig selv og fødte barnet, som hun kvalte. Men som noteret i optegnelsen:

”(…) fattede hun først Beslutningen om at dræbe Barnet, samtidig med, at hun udførte den. Hun havde ikke under sit Svangerskab noget Øjeblik gjort sig det fulstændigt Klart, at hun var frugtsommelig, og hun har erklæret, at hvis hun den Nat blot havde faaet nogen Hjælp eller der var viet hende nogen Deltagelse, vilde det aldrig være sket.”¹⁷³

Mens Laura handlede i uvished, var Birthe i chok. Andre barnemorderske var decideret bevidstløse, såsom Anne Mette Nielsen, der, på trods af at hendes ”maanedlige Forandringer” var holdt op, benægtede at være frugtsommelig, hvilket ifølge inspektionen var ”sandsynligt, at hun den Gang troede selv, [fordi] hun skal kun en eneste Gang haft Samleje med sin Kjæreste”. Da hun nogle måneder senere gik i fødsel, lå hun stille i sit kammer, således den tilkaldte læge ville forlade hende. Sandt nok fødte Anne Mette barnet en time efter, ”men da hun følte sig træt (...) faldt [hun] i Søvn og hun vaagnede først ved at Lægen igjen Kom ind til hende (...) og foretog en udvendig Undersøgelse, men Barnet, der laa i Sengen under Dynen, opdagede han ikke.” Da hun atter var alene, blev det klart, at barnet var livløst. Uagtet obduktionen ved det kongelige sundhedskollegium viste, at barnet var levende ved fødslen, kunne dommeren ikke modbevise, at Anne Mette var faldet i søvn og dermed ikke havde begået et forsætligt barnemord.¹⁷⁴

¹⁷⁰ RA-C: P3, s. 212; P4, s. 112, 113, 167, 191

¹⁷¹ RA-C: P1, s. 193, 230; P2, s. 249; P3, s. 57, 202, 287, 295, 298; P4, s. 141, 274

¹⁷² RA-C: P4, s. 278

¹⁷³ RA-C: P4, s. 216

¹⁷⁴ RA-C: P4, s. 184

Omvendt indrømmede nogle fanger, at de havde foretaget barnemordet med fuldt overlæg, hvortil der kan refereres tilbage til det liberalkonservative forbryderræsonnement. Eksempelvis oplyste Ane Kirstine Jensen, at hun ved slutningen af sin graviditet gik med ”Tanken om at føde i Dølgmaal og at dræbe Barnet”, eller Siliane Marie Christensen, der handlede ”efter en før Fødslen tagen Beslutning”.¹⁷⁵ En mulighed for de determinerede kvinder var at opsøge kloge koner og kvaksalvere. I perioden er seks fanger indsat for at have drevet netop dette erhverv. Eksempelvis den 55-årige Karen Pedersdatter fra Slagelse, der foruden kvaksalveri, havde ”spaaet i Kort og solgt Medikamenter, som hun troede befordrede Fosterfordrivelse, samt Elskovsmidler.”¹⁷⁶ Heller ikke den 44-årige Maren Rasmussen holdt sig til svangerskabsafbrydelser. I søsterens hjem indlogerede hun såkaldte barselskvinder og tog deres børn i pleje mod flere hundrede kroner. I løbet af få år havde Maren modtaget 17 børn, hvoraf 11 var døde. Efterfølgende har Maren ”i Forening med Søsteren indbildt flere Mødre, hvis Børn havde været anbragte i Pleje hos Søsteren, men vare døde, at de endnu levede, og navnlig udgivet andre Plejebørn for de paagjældende Mødres Børn.” Ud fra domspræmisserne blev Maren bemærkelsesværdigt betegnet som ”ringe begavet men ret godhjertet Natur.”¹⁷⁷ En af de frugtsommelige kvinder, som opsøgte kloge koner som Karen og Maren, var den 35-årige Jacobine Laursen. Da hun var mere end halvvejs inde i graviditeten, opsøgte hun en jordemoder, der udtalte, at det var bedst, at ”Fosteret gik sig en Tur”. Mod 16 kroner blev Jacobine rådet til at tage et bad på 32 grader, hvorefter hun ville nedkomme med et dødfødt foster. Jacobine fulgte succesfuldt anvisningen. I optegnelsen har retslægen udtalt, at varme bade ikke kunne fremkalde abort, men at ”Midlet kom til at virke ad psykisk Vej”.¹⁷⁸ Andre kvaksalvere foretog varme udskylninger eller indgav midler som ”Peberrods mixtur med Ravdraaber” og ”en Blanding af Maveolie og Brændevin samt et Kvantum Hammerskal”.¹⁷⁹

Det var ikke kun retslægen, som var interesseret i barnemorderskernes psykiske påvirkning. I slutningen af optegnelserne har inspektionen jævnligt hæftet sig ved deres mentale tilstand. Mens den 25-årige Hansine Christensen blev beskrevet som et ”lavt staaende Individ, som ikke er i Besiddelse af den Tilregnelighed, som findes hos voxne og sjældssunde Personer”, blev den 22-årige Mathilde Anine Christensen skildret som ”en mere end almindelig flink og rettænkende Pige, om hvem man

¹⁷⁵ RA-C: P1, s. 156; P2, s. 174

¹⁷⁶ RA-C: P2, s. 286. Se i øvrigt P2, s. 266, 269; P3, s. 240; P4, s. 148, 240

¹⁷⁷ RA-C: P4, s. 33

¹⁷⁸ RA-C: P4, s. 160

¹⁷⁹ RA-C: P4, s. 33, 178, 185

ikke havde troet, at hun vilde gøre sig skyldig i et Forhold som dette.”¹⁸⁰ Skønt Hansine havde nægtet at være frugtsommelig, indtog hun på mistænkelig vis kviksølvet fra et termometer for derefter at begive sig ud at til dans. Midt på aftenen fødte hun et barn, som hun straks kvalte og smed i kakkelovnen, men ved indsættelsen i Christianshavn kunne hun ikke længere ”erindre hvorledes hun har handlet ved Fødselen.” Mathilde var til gengæld bevidst om sin tilstand og skjulte det grundet den ”Skam, der vilde overgaa hende og hendes Familie”. Derudover var det angiveligt hendes hensigt at føde hos sin faster og derefter ”faa Barnet anbragt hos en Slægtning af denne”, men da hun pludselig en dag i sin tjeneste fødte et gråt livløst barn, dækkede hun det til i en bunke sand. Mathilde har muligvis, jævnfør sammenstødet af hensigter på begge sider af forhørsbordet, tilpasset sin beretning ud fra det, hun tænkte, inspektionen gerne ville høre.

Selvom repræsentationen af brandstiftere og mordere er lav sammenlignet med tyve og barnemordersker, eksisterer der flere gennemgående årsagsforklaringer i deres optegnelser. Størstedelen af periodes brande blev stiftet af gårdejere, der håbede på at opnå assurancepenge. Tendensen var dog anderledes blandt brandstifterne i kvindefængslet, eftersom næsten ingen ejede forsikringsbeskyttede ejendomme.¹⁸¹ Dog angav den 18-årige Anna Mortensen: ”Motivet til at afbrænde sin Husbonds Gaard var (...) at komme i Besiddelse af d[e] 288 Kr, hun havde forsikret sine Eiendele for, men dertil kom at hun var forbrittret paa en Medtjenerinde og var kjed af Tjenesten.”¹⁸² Anna afspejler tendensen blandt de kvindelige brandstiftere – afmagt og utilfredshed. De handlede for at undslippe eller hævne sig på deres arbejdsgiver. I optegnelserne angav fangerne forhold som slæberi, hjemve, ussel kost, streghed og besøgsforbud.¹⁸³ Mens de indsatte selv angav mistrivsel, havde inspektionen fokus på brandstifternes barndom, morale og tilregnelighed, som muligvis kunne forklare, hvorfor de oplevede problemer i tjenesten. Her skelnedes mellem de brandstiftere, der jævnfør den strukturelle årsagsforklaring, handlede enerådigt og forbryderisk, og dem som, jævnfør det kontekstuelle ræsonnement, var tungnemme eller forsømte. Eksempelvis var den 25-årige Caroline Jensen ”i Besiddelse af sin Fornufts fulde Brug (...) [hvorfor det således tyder] paa, at hun er en hidsig og lidenskabelig Natur”, mens den 15-årige Jensine Jensen ”skildres som

¹⁸⁰ RA-C: P3, s. 266; P4, s. 166. Beskrivelsen af Hansine er en direkte gengivelse af straffelovens §39, der bestemte, at tåber og personer med manglende bevidsthed skulle straffes mildere. Dahl, s. 17

¹⁸¹ Andersen, s. 63. Undtagelsesvis brændte både Ane Marie Andersen fra Djursland og Ane Cecilie Jensen fra Viborgeggen i 1880’erne det hus, de boede i. Gennem assurancen, ville de begge skaffe midler til at rejse til Amerika. RA-C: P2, s. 191; P3, s. 223

¹⁸² RA-C: P3, s. 196

¹⁸³ RA-C: P2, s. 161; P3, s. 261, 202; P4, s. 155

endnu at staa paa et noget barnligt Udviklingstrin og næppe i Gjerningsøieblikket har været sig sin Handling forbryderisk Karakter fuldt bevidst”.¹⁸⁴

Modsat brandstifterne, der hyppigst blev dømt til cellefængsel, blev morderne hovedsageligt dømt til livslange tugthusstraffe. Disse kvinder handlede som regel i delagtighed med den mand, som stod dem nærmest eller for at få ramt på selv samme. Den 46-årige husmandskone Christiane Stensdatter fra Torslev Sogn i Vendsyssel indgav ”sin Mand giftige Substandser der bevirkede hans Død (...) [fordi han] var urimelig imod hende og bankede hende.”¹⁸⁵ Den jævnaldrende Marie Grønning fra Ringkøbingområdet dræbte sin kæreste, efter at have brugt femten år på landevejen med ham og resten af det omflakkende natmandsfolk, fordi ”efter den Tid drak han og mishandlede hende”.¹⁸⁶ Den 33-årige Dorthe Nielsen oplyste at havde indgivet sin mand et stykke brød med rottekrudt, efter at være ”overtalt, forlokket og truet af (...) [Jens] Halling”, som hun stod i ”utugtlig Forbindelse [med]”.¹⁸⁷ Uagtet kvindernes beretninger blev deres domme ikke lempet. Omvendt blev en håndfuld mordere indsat i forbedringshuset. Enten var de under 18, eller også gjaldt særlige omstændigheder, som i den 44-årige Ane Mikkelsdatters tilfælde, hvor drabet på hendes mand ikke blev fuldført. Hun indgav ham giftige æbleskiver, fordi han ”var hende utro og vilde sælge deres Gaard.” Dernæst forsøgte hun at tage sit eget liv med en barberkniv. Både hun og manden var kvæstet, men ingen af dem døde, og hun blev derfor dømt for attentat.¹⁸⁸

Samlet set vidner morderskernes fortællinger om, hvordan de mest desperate kvinder forsøgte at undslippe deres mænd. Først og fremmest krævede det ikke fysisk styrke at skaffe og indgive giftige midler. Dernæst var køkkenet traditionelt set kvindernes domæne, hvorfor de, uden at blive opdaget, kunne implementere dødbringende ingredienser i madlavningen.

Epilog om at være født i fangenskab

Oveni de 2270 domfældelser var der 150 individer, der havnede bag lås og slå, skønt de aldrig havde begået en forbrydelse. Det var de børn som blev født eller medbragt ved indsættelsen. Med undtagelse af de højgravide fanger, der midlertidigt blev sendt til Fødselsstiftelsen, opholdt børnene sig med deres moder i ’barnekoneafdelingen’ på anstaltens loft. Her måtte de bo sammen i et år, hvorefter

¹⁸⁴ RA-C: P4, s. 115, 271. I lignende tilfælde blev det noteret, at de burde have været dømt efter straffelovens §39, der netop tilgodeså mindre tilregnelige individer. RA-C: P4, s. 146, 205, 283

¹⁸⁵ RA-C: P1, s. 3

¹⁸⁶ RA-C: P3, s. 10

¹⁸⁷ RA-C: P3, s. 14

¹⁸⁸ RA-C: P3, s. 227

administrationen sendte børnene i pleje hos slægtninge eller under forsorgen.¹⁸⁹ Kvinder med korte fængselsdomme sad til gengæld med deres børn under hele afsoningen og blev løsladt i fællesskab.¹⁹⁰ Dette var dog ikke et nyt fænomen, idet Børnehusets kvindefanger lige så havde mulighed for at medbringe deres børn til anstalten.¹⁹¹

Imidlertid fremstod opretholdelsen af moderskabet som en barmhjertig løsning, der opfyldte det omsorgsbehov, som man i perioden mente, kvindefanger manglede. I Alberts Dams beretning om kvindefængslet huskede han, hvordan fangerne hjemløst sjokkede mod cellen, hvor der ikke var nogen ”at gøre godt imod for deres kvindelige natur, ingen at ofre sig for, at hælde sig til og arbejde for, ingen at holde af, ingen til at fylde deres liv.”¹⁹² Af de få indblik optegnelserne giver om fangerne med børn, kom dette omsorgsbehov delvist til udtryk. Den 23-årige Louisa Bjørn blev noteret for at have ”skaaret et Tørkl[æde] itu til hendes Barn”, og den jævnaldrende Ane Ottesen blev, efter at have født et lille dregebarn, ”meget urolig og ængstelig for sine [andre] Børn”.¹⁹³ Ifølge Helen Johnston, hvis undersøgelse omhandler kriminelle mødre i engelske fængsler, handlede det kortvarige samliv mellem moder og barn snarere om økonomi frem for barmhjertige hensyn.¹⁹⁴ Yderligere kan varigheden på et år forklares ud fra samtidens frygt for kvindekriminalitetens korruption. Så længe barnet var spæd, var der mindre sandsynlighed for, at moderen kunne nå at fordærve det i moralsk henseende. Mens denne bekymring ikke er angivet direkte i protokollen, kan den anes i optegnelserne for de unge fællesfanger Margrethe Nielsen, Ane Kirstine Olsen og Amalie Andersen. Margrethe blev nægtet at amme sit nyfødte barn, fordi doktor Tryde vurderede, ”at Barnet vistnok vil lide derved”, hos Ane var administrationen opmærksomme på opfostringen af hendes medbragte barn, fordi hendes egen moder havde ”opdraget hende til at stjæle”, mens de i Amalies tilfælde frygtede, at hun ”vilde føde uden Hjælp og paa en el[ler] anden Maade at [komme] af med Barnet.”¹⁹⁵

I optegnelserne blev moderskabet angivet som det sidste i gennemgangen af fangens levned. I enkelte tilfælde er det dog først i sektionen om fængselsopholdet, at inspektionen har noteret, at kvinden nedkom med et barn. Det skyldes muligvis, at graviditeten ikke var synlig ved indsættelsen. I så fald var fangen måske selv uvidende om sin tilstand, eller også valgte hun bevidst ikke at berette derom. Omvendt forsøgte andre at bilde personalet ind, at de var frugtsommelige. Muligvis for at

¹⁸⁹ Dam, s. 133-134; RA-C: P2, s. 213; P3, s. 155, 174, 255

¹⁹⁰ RA-C: P1, 305; P2, s. 238, 256; P3, s. 233, 307

¹⁹¹ Valentin, s. 97

¹⁹² Dam, s. 129

¹⁹³ RA-C: P2, s. 262, 304

¹⁹⁴ Johnston, s. 15

¹⁹⁵ RA-C: P1, s. 165, 215; P2, s. 280

blive indlogeret på loftet og opnå et mere hensynsfuldt forløb. I hvert fald foregav Maren Jeppesen ”at være frugtsomlig i 2[den] el. 3de Maaned” ved hendes indsættelse. Inspektionen angav imidlertid et spørgsmålstegn efter denne udmelding, og indsatte hende i natcelleflojen.¹⁹⁶ Det samme gjorde Magdalene Margretdatter ved hendes ankomst, hvilket ”senere har vist sig, at hun ikke [var]”.¹⁹⁷ I den unge tyv Karen Kirstine Knudsens tilfælde var det angiveligt distriktslægen i Hellum Herreder, som havde erklæret hende frugtsommelig, hvorefter Tryde, ved en undersøgelse i Christianshavn, konstaterede, at det ikke var tilfældet, og Karen blev ligeledes ført til forbedringshuset.¹⁹⁸

Figur 8. Billede af en af loftscellerne i barnekoneafdelingen fra 1909. Ved bordet sidder fangen og arbejder med garn og fiskesnøre. Foran står opsynskonen i den sorte dragt og vogter arbejdets gang. Ved siden af sidder barnet i en krybbe af træ. På væggen bagved hænger forskellige reglementer.¹⁹⁹

I forlængelse af barnekoneafdelingen indeholdt straffeanstalten også en sygestue, omtalt som ’invalideren’, for de fanger, der var dårlige, mentalt ustabile og uarbejdsdygtige. De skulle nødtigt påvirke de produktive kvinder. I den undersøgte periode havde en femtedel af de indsatte haft problemer med helbredet under fængslingen. Sygeafdelingen bestod af små rum, der, foruden

¹⁹⁶ RA-C: P1, s. 274

¹⁹⁷ RA-C: P1, s. 239

¹⁹⁸ RA-C: P4, s. 161

¹⁹⁹ *Kbh-billeder*: ”Celle for kvindelige straffefange med barn”. Tilgået d. 04-04-2024

lænestolen i hjørnet, mindede om de almindelige fangeceller. Der var desuden et gymnastikrum og en lukket gård, der var forbundet til invalidere.

Sygestuerne blev også benyttet, hvis det gavtede fangen at sidde isoleret. I den 42-årige fællesfange Ane Margrethe Larsens tilfælde var Tryde i tvivl om, hvorvidt dette var motivet for hendes andet selvmordsforsøg, eftersom hun havde ”fingerer[et] Sygdom forrige Gang” hun var i anstalten.²⁰⁰ Som ved barnekoneafdelingen, er det ikke utænkeligt, at nogle fanger forsøgte at snyde sig til den ekstra forplejning, der var i sygeafdelingen. Hvis fængselsadministrationen fandt det nødvendigt, var det også muligt at blive indlagt på eksterne hospitaler og (sinds)sygeanstalter. Den 24-årige cellefange Ane Kirstine Jørgensen udstod eksempelvis den sidste måned af sin dom på kommunehospitalet og senere Oringe Sindssygeanstalt grundet melankoli og sindssygdom.²⁰¹

Fængslets samarbejde med social- og sundhedsvæsenet kan både ses som en videreudvikling af den sammenfiltrering af instanser, der, som pointeret af Emilie Luther Valentin og Johan Heinsen, opstod i den tidlige moderne periode, men ligeledes som et produkt af de mange separate institutioner, der voksede frem i kvindefængslets samtid.

²⁰⁰ RA-C: P1, s. 191

²⁰¹ RA-C: P1, s. 279

Fangenskabets tilværelse: ”I Kvindefængslet regnede det med Spydigheder”

Dette kapitel begynder, hvor det forrige sluttede. Fangetilværelsen begyndte, efter kvinden var blevet forhørt, fotograferet og iført fangedragt. I forlængelse af forskningen om aktørernes indvirkning og fangeagens vil jeg, ud fra generalieprotokollens anden sektion om forløbet i det progressive system, undersøge, hvordan kvindefangerne påvirkede deres daglige gang i fængslet og udnyttede egne livserfaringer undervejs.

Dagligdag i kvindefængslet

Fangens tilværelse afgang overordnet af den dom, der var givet i retten forinden ankomsten til straffeanstalten. Den definerede alt fra varighed, fængselstype, fysiske omgivelser, forløb i stadiesystemet og daglige arbejdsform. Som bekendt sad forbedringshusfangerne isoleret i den nye cellefløj, mens tugthusfangerne opholdt sig i den ældre mellembygning, hvor de, om dagen, blev ført til de åbne arbejdsstuer. Som det skal vise sig, havde fangernes baggrund, herunder bopæl, beskæftigelse, familieforhold og ophold i andre institutioner, en betydning for, hvordan de interagerede med fængselssystemet.

Uanset om fangen var indsat i tugt- eller forbedringshuset, var dagligdagen ensartet. Tidligt om morgenen skulle de stå klar til den første mønstring, hvor fange såvel som celle skulle fremstå tilfredsstillende. Hun selv skulle have klædt sig i den grå fangekjole med dertilhørende hvide forklæde og kyse, hvorunder håret skulle være stramt sat. Som nedenstående billede indikerer, var cellen umiddelbart let at holde ryddet. Der var indlagt vandhane og en fastlås kakkelovn. Derudover bestod interiøret af en seng, bord, bæk, tre hylder, et gasblus, en natpote og en klokke, som fangerne kunne tilkalde opsynet med.²⁰² Efterfølgende var der morgenmad, som bestod af en andel af de 750 gram rugbrød og halve liter øl, som ifølge bispisningsreglementet skulle uddeles til hver fange. Således var de klar til dagens arbejde. Mens cellefangerne syede, strikkede eller plukkede tov inde i cellen, blev fællesfangerne ført til de forskellige arbejdsstuer, der var inddelt efter klasseniveau og kundskaber. På hver stue var en fast opsynskone, der, somme tider med hjælp fra en indsat, holdt øje med rækkerne af fanger, der holdt sig beskæftiget ved de mekaniske symaskiner og papirposeproduktionen. I løbet af arbejdsdagen blev samtlige fanger to gange ført ud i gården, hvor de i en halv time enten blev lukket ind i opsynsburene eller traskede langs den ovale cirkel udenfor kirkebygningen. Endelig skulle de have dagens varme måltid, der bestod af nærende retter som

²⁰² *Social-Demokraten*: ”Det ny Kvindefængsel”, (12-11-1889). Tilgængeligt d. 14-05-24

byggrynsgrød, rumfordsuppe, kål på hestekød eller blodbudding med smør. Hvis ikke præsten havde anvist dem læsestof, var fangerne herefter overladt til egne tanker i cellen, inden de skulle stå klar, som dagen begyndte – i natkjolen til endnu en mønstring.²⁰³ Mens den ensformige dagligdag må have været kedsommelig for de fleste fanger, har den samtidigt, og nok særligt for dem, der tilhørte prekariatet, virket mere stabil. Som noget nyt var de sikret tag over hovedet og mad hver dag.

Figur 9. Billede af en straffecelle fra kvindefængslet taget i 1928. Det er ikke angivet, hvor i anstalten, det er taget, men grundet de åbne tremmer, har det muligvis været en midlertidig celle, som den fangerne opholdt sig i ved ankomsten.²⁰⁴

²⁰³ Ilsøe, s. 16

²⁰⁴ *Kbh billeder*: ”Straffecelle”. Tilgået d. 17-05-24

Om søndagen var der gudstjeneste. Her blev fangerne i langsommelige rækker ført til kirkebygningen, hvor de i tavshed sad i aflåste båse, således de udelukkende kunne se mod alteret. Senere på dagen skulle en del af de yngre fanger til en times skoleundervisning.²⁰⁵ Skolestuen var ligeledes panoptisk indrettet. Derudover havde fangerne jævnlige samtaler med fængselspræsten. I sit memoirer omtalte pastor Vilhelm Munck denne gerning som ”let og fuld af Udsigt til at bære Frugt (...) [i Forbedringshuset, mens] (...) den individuelle Behandling var umulig paa Stuerne”.²⁰⁶

Det var muligt for fangerne at forbedre individuelle vilkår gennem det progressive system, der bestod af et det omtalte forberedelses-, tvangs- og overgangsstadie samt betinget benådning. Tvangsstadiet bestod af et femklassesystem, hvor forholdene undervejs kunne optimeres. På det første klassetrin arbejdede fangerne ulønnet. De fleste blev dog indsat i anden klasse, hvor de blev betalt to skilling dagligt. Lønnen kunne delvist benyttes til ekstra forplejning under fængslingen. Efter seks måneder var det muligt at blive opgraderet til klassetrin tre, hvor lønnen steg med en skilling, og de blev fritaget mønstringerne. Ni måneder senere var det muligt at blive forfremmet til klasse fire, hvor fangen blev betalt endnu en skilling, og fik lov til at gå frit under gårdturen. Endvidere havde de fra dette klassetrin mulighed for at deltage i skoleundervisningen. Tidsrummet i fjerde klasse afhang af fangens domslængde, men varede minimum et års tid. I femte klasse var lønnen otte skilling, og ekstraforplejningen blev udvidet med genstande som et lille spejl og en almanak, hvor de kunne blive underholdt med astronomiske oplysninger og folkelige fortællinger. Derudover blev undervisningen og gårdsopholdet om søndagen forlænget.²⁰⁷

Foruden at fordre god opførsel, gjorde forløbet i tvangsstadiet fangens forbedring eksplicit og målbar. Rehabiliteringen definerede fængslets sociale normer og skulle sikre, at fangerne fandt mening i at følge den daglige rutine.²⁰⁸ Incitamentsstrukturen var i øvrigt et levn fra Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, hvor de indsatte, som belønning og straf, blev flyttet internt i anstalten.²⁰⁹ Uagtet formålet havde nogle langtidsdømte kvinder formentligt lært at navigere og tilpasse sig systemet. Ikke for at opnå moralsk genoprejsning, men snarere i håb om at blive benådet. Som det vil blive vist senere, var andre fanger mere modvillige i forhold til at skulle lade sig underkaste systemets incitament. Hvis man allerede på forhånd var dømt uforbederlig eller nedrykket til første klassetrin for tredje gang, kunne det jo næsten være ligegyldigt. Som tidligere forklaret var det progressive

²⁰⁵ Fællesfangerne måtte ikke være over tredive år, mens cellefangerne måtte være ti år ældre. Dam, s. 135

²⁰⁶ Munck, s. 169

²⁰⁷ Ilsøe, s. 22

²⁰⁸ Hver tiende fange blev desuden, foruden nedgradering i systemet, straffet med hensættelse på vand og brød, mørkecelle, kachot eller ris.

²⁰⁹ Heinsen (2018), s. 74; O'Brien, s. 48; Valentin, s. 234-247

system importeret fra de engelske kvindefængsler, og ifølge Zedner modvirkede systemet sig selv, eftersom de fanger, der blev dømt uegnet til reformering, handlede derefter.²¹⁰ Tillige var den manglende samarbejdsvillighed en måde, hvorpå fangerne kunne udvise trods. Modsat vaneforbryderne i mandefængslerne, som angiveligt tillempede sig forholdene som en ”nødvendig sport”, beskrev Dam, hvordan kvinderne var mere irritable overfor tugten og ikke havde den samme ”smidighed til at smøge fængslets disciplin af sig.”²¹¹

Enkelte fanger blev til gengæld forfordelt i det progressive system. Vanligt grundet deres tilregnelighed. Skønt den 40-årige Kirstine Larsen var i første klassetrin, deltog hun i skoleundervisningen, fordi lærerinden mente, at hun i høj grad trængte til ”åndelig Virksomhed”.²¹² Den 16-årige Johanne Christensen fik i stedet lempet sin dom, fordi hun angiveligt var indskrænket og selvmordstruet.²¹³ Andre fanger blev behandlet særskilt fra deres dom, hvis de for eksempel ikke kunne tåle isolationen.²¹⁴ Selvom forbedringshusarbejde ved lov kunne udstås i fællesskab, blev dette anset som højst uheldigt af fængselslederen Vilhelm From (virke fra 1895-1912), der ytrede, at ”ikke alene paa grund af Kvindefangernes manglende Evne til at underkaste sig de paa en Fællesafdeling nødvendige disciplinære Krav, men ogsaa fordi kvindelige Fællesfanger ofte er tilbøjelige til at pine og plage hverandre ved Drilleri, Ufredelighed, Sladder og Bagvaskelse”.²¹⁵

Følgende figur over tugt- og forbedringshusfangernes forløb i tvangsstadiet illustrerer, at disciplineringen af fællesfangerne da også *var* mere direkte. Langs y-aksen er de fem klassetrin, mens x-aksens lodrette søjler repræsenterer de indkomne fanger. Højden af de grå søjler illustrerer hele opholdet for hver fange. Højden viser dermed ikke nødvendigvis det klassetrin, fangen var på, da de forlod fængslet. Specielt ikke hvis nuancen af grå er mørk, da det indikerer, at den indsatte har rykket op og ned en del gange og dermed disciplineret ofte. Omvendt blev fangerne med høje *lyse* søjler formentligt opgraderet trin for trin. De grå prikker er de kvinder, som blev forfordelt i systemet. De brune tværgående linjer indikerer den gennemsnitlige klasse, som fangerne begyndte på i systemet samt gennemsnitsplaceringen efter deres første tre op- og nedgraderinger.²¹⁶

²¹⁰ Zedner (1991a), s. 325

²¹¹ Dam, s. 130, 137

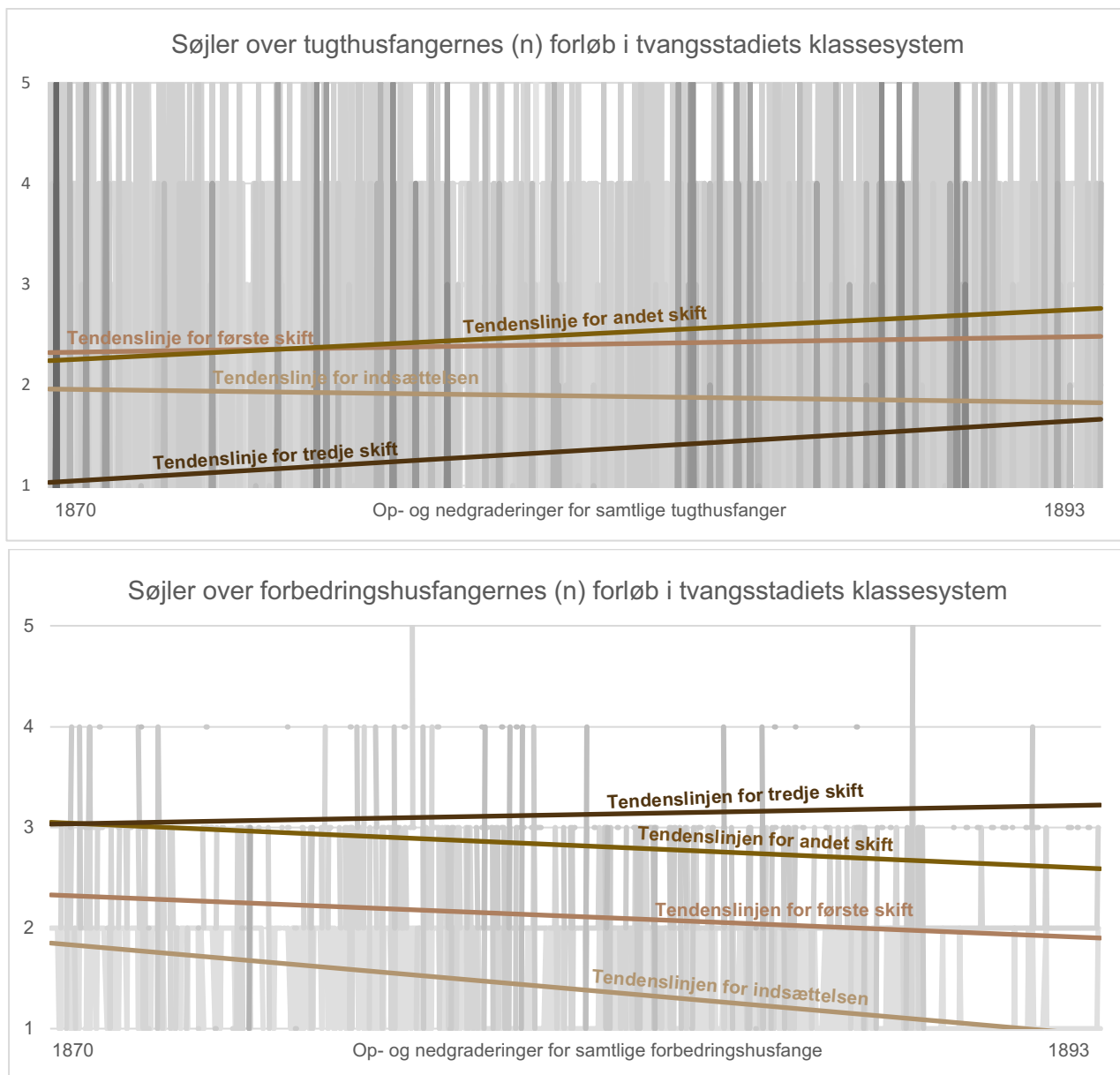
²¹² RA-C: P2, s. 171

²¹³ RA-C: P2, s. 175

²¹⁴ RA-C: P1, s. 139, 201, 206, 216, 236, 265

²¹⁵ From, s. 16

²¹⁶ Efterfølgende op- og nedgraderinger er ikke angivet, fordi antallet af fanger, som har skiftet klasse mere end tre gange, er for lavt til at lave en repræsentativ tendenslinje.

Figur 10. Tugt- og forbedringshusfangernes forløb i tvangsstadiet i perioden 1870 til 1893. De fem klassetrin er angivet langs y-aksen, mens x-aksens søjler henvender sig til fangernes antal af skift, altså op- eller nedgraderinger, hvor højden refererer til det maksimale klassetrin, fangen nåede op på undervejs, mens nuancen af grå indikerer antallet af skift, hvor farven bliver mørkere, desto flere gange fangen er blevet op- eller nedgraderet. De brune linjer viser den gennemsnitlige placering, som fangen blev indsat i, for hele perioden (den lyseste) samt tendensen for de tre første tre skift i systemet.

Frem for alt skyldes de mange skift blandt tugthusfangerne, at deres domme var længere. Straffeloven bestemte, at forbedringshusfanger kunne afsone fra otte måneder til seks år, mens tugthusstraffen varierede fra to år til livstid.²¹⁷ Af samme årsag nåede langt flere af fællesfangerne, trods hyppige op- og nedgraderinger undervejs, til de øverste klassetrin. Samtidigt begyndte tugthusfangerne i et højere

²¹⁷ Dahl, s. 4-5. Trods straffelovens bestemmelse, blev godt halvdelen af tyvene i tugthuset indsat til fængselsdomme mellem otte og femten måneder. Formentligt fordi de ofte havde stjålet ubetydelige koster.

klassetrin end forbedringshusfangerne. Tendenslinjen for cellefangernes indsættelse bevæger sig fra anden til første klasse, hvilket betyder, at de, undtagen de første år af fængslets virke, hovedsageligt begyndte i klassetrin et. Det ser således ud til, at administrationen senere har bestemt, at hvis cellefangens reformering skulle være effektiv, skulle hun begynde på det laveste trin. Som fængselsreformatoren Elisabeth Fry forklarede, skulle nedbrydelsen og genoprejsningen af fanger ske gennem ensomhed og religionslære – og det tog tid. Også Munck delte denne overbevisning:

”Skal der naaes til ærlig Anger og Omvendelse under Straffetiden, maa dennes Varighed nødig være af tvivlsom Størrelse, thi saa spekulerer Fangen kun paa at slippe for sin Dom og tænker slet ikke paa at dømme sig selv. Straffen er Forbryderens Ret, (...) fordi den eneste sikre Vej til Oprejsning er den Erkendelse: ’Vi faar, hvad vi have fortjent.’”²¹⁸

Ud fra tendenslinjerne lader det til, at de cellefanger som indkom senere i perioden, og dermed begyndte på klassetrin et, havde et mere glidende forløb. For hvert skift rykker de i gennemsnit et klassetrin op. Enten *havde* det faktisk en forbedrende effekt på fangen at begynde i laveste klasse, eller også disciplinerede fængselspersonalet anderledes, *efter* ændringen blev indført. Af de få forbedringshusfanger, der sad længe nok til at skifte position en tredje gang, nåede enkelte op på klassetrin fire, mens tendenslinjen viser, at de fleste imidlertid maksimalt nåede op på tredje klassetrin.

Skønt forløbet i tugthuset ikke var lige så stabilt, giver tendenslinjerne indtryk af, at det faktisk også var de fanger, som ankom til fængslet i anden halvdel af perioden, som klarede sig bedst. Mens størstedelen begyndte i anden klasse, har tendenslinjen for første skift ikke flyttet sig specielt langt op i begyndelsen, mens den omkring 1890’erne nærmer sig tredje klasse. Mønsteret er endnu tydeligere for andet skift, hvor de første mange fanger blev nedgraderet, hvorefter den brune linje for dette skift løbende bliver mere opadgående. Under fællesfangernes tredje skift ligner det til gengæld, at de i gennemsnit er rykket flere klassetrin ned. På dette tidspunkt havde de minimum afsonet i 15 måneder og havde muligvis en del tid igen, hvorfor det, jævnfør de modvillige fanger, formentligt syntes sværere at opretholde samarbejdsvilligheden.

Ved at begynde i anden klasse kunne det i princippet lade sig gøre at opnå femte klasse i løbet af de første tre skift. Tendenslinjerne viser dog noget andet. Det er muligt, at fængselspersonalet handlede ud fra en forudindtaget opfattelse af, at fællesfanger, og særligt i et kvindefængsel, var

²¹⁸ Munck, s. 195

sværere at reformere, og derfor ubevidst disciplinerede dem hårdere. Som den følgende gennemgang af fangernes uartigheder vil vise, har administrationen sandsynligvis handlet i frustration over, at fængslet, uagtet dets progressive system og panoptiske indretning, ikke kunne kontrollere fangernes gøren og laden. En reaktion kan netop være at stramme grebet.

En af de fanger, som fængselsadministrationen havde svært ved at disciplinere, var den 22-årige livstidsfange Johanne Pedersdatter, som i 1870 blev dømt for barnemord. Under tvangsstadiet skiftede hun position 23 gange. Hun begyndte i anden klasse og nåede hele vejen til klasse fem, vel og mærke med flere irttesættelser. Udover at have banket på væggen, nægtet at spise, været næsvis mod opsynet, havde hun angiveligt dannet forhold med fange 157, hvorfor hun undervejs havde skiftet arbejdsal. Her blev hun dog ikke længe. For at reparere sine strømpebånd stjal hun fra produktionen og blev straks indskrevet til celloarbejde. Endeligt havde Johanne overtalt fange ”31 til at stjæle af Husets Garn, deraf ladet 182 paa Sygestuen lække forskj[ellige] Ting og overtalt en Natsynsskone til at bringe de lokkede Sager til en gift Søster der bor her i Byen, hvorfra hun ved Natsynskonon fik Kager, Smør etc.” Da dette opdagedes, blev nattevagten afskediget, og Johanne nedrykket direkte til første klassetrin. Hvis fangen allerede havde gennemført klassesystemet, forsvandt den fastsatte varighed på hvert trin. Johanne nåede derfor hurtigt til klasse to og derfra straks til klasse fem. Grundet trafik med to andre fanger, blev hun igen sat ned i klasse et og skulle denne gang slavisk igennem trinene. Da hun atter nåede femte klasse, blev hun irttesat for udveksling og rapserier og nedgraderet til første klasse. Hun fik lov at springe klassetrin to over, og gik derfra fra klasse tre til fire til fem. Som forventet begik hun på ny udveksling, men blev denne gang sat i klassetrin fire, hvorfra hun hurtigt blev opgraderet. Den efterhånden inkarnerede tugthusfange fortsatte uartighederne og blev endnu engang disciplineret for rapseri, trafik, trods mod opsynet og for igen at have haft ulovlig forbindelse med folk uden for anstalten. Hun havnede atter i det laveste klassetrin. Johanne nærmede sig sit 15-års jubilæum i straffeanstalten. Om hun havde mistet modet, eller om personalet havde opgivet at opdrage hende, blev Johanne uden yderligere komplikationer oprykket i femte klasse og derfra benådet ved kongelig resolution og sendt ud af landet.²¹⁹

Som den fange med det mest komplicerede fængselsforløb passer Johanne ind i samtidens stereotypiske narrativ om udisciplinerede fællesfanger, men giver, i kontekst af figurerne ovenfor, et utilstrækkeligt indtryk af fangetilværelsen. Der findes flere tugthusfanger som gnidningsfrit gennemførte systemet, og forbedringshusfanger der konstant modsatte sig det. For at forstå disse

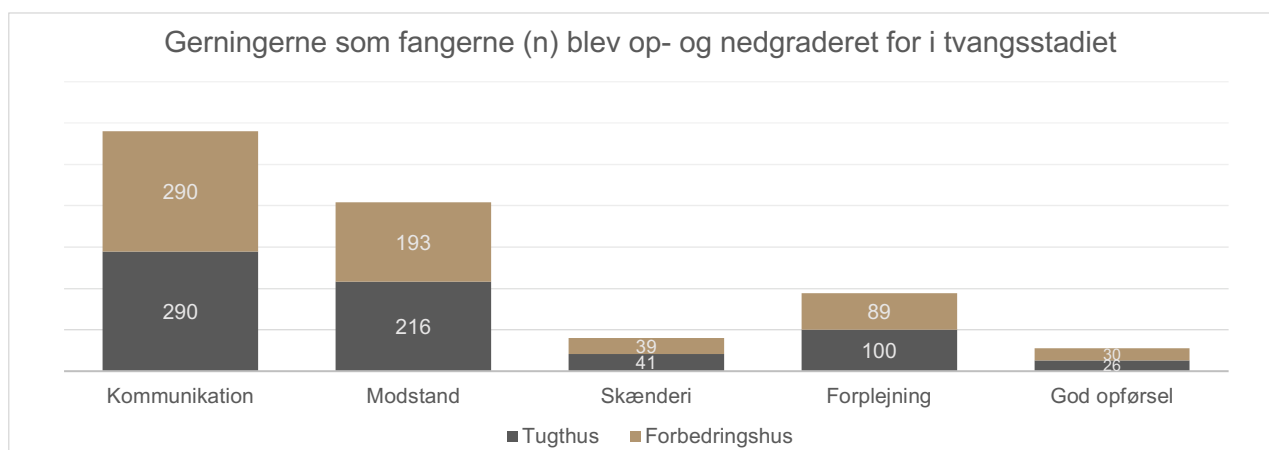
²¹⁹ To måneder senere blev Johanne set ved Vesterbro og uden videre mistænkt for tyveri. Hun blev genindsat på livstid, men igen benådet et år efter, fordi ”man blev ikke overbevist om den Forseelse”. RA-C: B1, s. 222; B3, s. 18

nuancer vil følgende anskue fængselsforløbene i et nært perspektiv med fokus på de indsattes modstand og færden i anstalten.

Skjult korrespondance, interne alliancer og tuskhandel

Hvis de ville, skulle fangerne nok finde veje udenom straffeanstaltens disciplin. Med inspiration fra Johanna Annola og ideen om *carceral timespace* vil jeg forsøge at beskrive forseelserne ud fra, hvor i anstalten, de er begået. I stedet for at beskue kvindefængslet som én bastant institution, kan den deles ind i en administrativ-, tugt-, forbedringshus-, barnekone- og sygeafdeling, hvor forskellige aktører og fangebefolkninger opholdt sig. Mindre åbenlyst kan den splittes yderligere op i steder, der fordrede forskellige muligheder og aktiviteter for de indsatte, herunder cellerne, gangene, arbejdsstuerne, kirken, skolen, vaskeriet, køkkenet og gårdområdet.

En fjerdedel af fangerne blev disciplineret for *kommunikation*. Enten i form af samtaler på gangen, arbejdssalen, gårdturen eller for skjult brevudveksling. I visse tilfælde var kommunikationen negativ og udmundede i *skænderi* og slagsmål mellem de indsatte, der ofte foregik på arbejdssalene. Næsten en femtedel var irettesat for aktiv *modstand*, som bestod af dovenskab, ulydighed, næsvished og uforskammet opførsel mod opsynet samt ødelæggelse af cellens interiør. Dernæst er der en række fanger, som tilegnede sig ureglementeret *forplejning* til egen fornøjelse, herunder fødevarer fra køkkenet og arbejdsmaterialer fra salen. Endelig blev en lille andel fanger noteret for *god opførsel* såsom mild i skolen eller flittig på arbejdsstuen.

Figur 11. Oversigt over antallet af gerninger, som tugt- og forbedringshusfangerne blev disciplineret for i tvangsstadiet i perioden 1870 til 1893. Inddelingene er foretaget ved hjælp af i værktøjet *R* og skal derfor ses som et helhedsindtryk, da eventuelle unikke formuleringer ikke er inddraget.

Som udgangspunkt er der ikke forskel på de unoder, som blev begået af tugt- og forbedringshusfangerne. Det bekræfter hypotesen om, jævnfør de to fangegrupperes forløb i tvangsstadiet, at fællesfangerne disciplineret hårdere end dem, som sad i cellefløjen. Derudover blev forbedringshusfangerne bemærkelsesværdigt, i samme grad som tugthusfangerne, irettesat for kommunikation, hvorfor isolationen ikke var nogen hindring for at opretholde kontakt med andre. Selvom fangerne skulle gå med afstand og se ned i jorden, opstod der korte samtaler, når de krydsede hinanden på vej mod kirkebygningen eller under gårdturen. Også inde i kirken trodsede fangerne den panoptiske indretning, som ses nedenfor. Under gudstjenesten blev de gentagende gange disciplineret for at blinke, kigge og grine til hinanden.

Figur 12. Litografi fra 1893 (af Knud Gamborg) af kirkesalen i Christianshavn Straffeanstalt.²²⁰

Forbedringshusfangerne Boel Jørgensen og Hedevig Jensen illustrerer nogle af de andre kommunikationsstrategier, fangerne gjorde brug af. De blev noteret for at have ”banket ’Godnat’ til sin Sidemand” og ”nikket til en Medfange ud af Vinduet”.²²¹

Brevudvekslingen, som var en af de hyppigste udvekslingsmetoder, krævede mere forarbejde. Først skulle der skaffes papir, så skulle beskeden skrives og endeligt videregives til den rette modtager. Typisk gik det ud over den religiøse litteratur, som de havde fået udleveret af præsten.

²²⁰ Kjær & Rask, s. 67

²²¹ RA-C: P1, s. 255; P4, s. 245

Foruden de konkrete sider, der blev revet ud af testamentet eller salmebogen, skadede det ydermere fængslets moralske fundament. Det er sjældent angivet, hvad brevene handlede om. I studier omhandlende fangebrevets indhold fra perioden, påvises emner som romantik, jalousi, længsel, vrede og tanker om fremtiden.²²² I optegnelserne for tugthusfangerne Agnes Camilla Sørensen og Caroline Dorthine Hansen, er det noteret, at de blev isat mørk kachot for at have skrevet erotiske breve til andre fanger.²²³ Ifølge O'Brien kan romantiske forhold i kønsopdelte fængsler anses som en måde for fangerne at bekæmpe ensomheden og anonymiteten på.²²⁴ Derudover har korrespondancen mellem fangerne forventeligt handlet om deres fælles tilværelse og skæbne. De kunne skrive om de andre fanger, personalet, maden eller savnet til verden uden for fængselsmurene. Brevudvekslingen kan desuden ses som et eksempel på, hvordan fangerne udnyttede deres forskellige interne positioner i anstalten – både geografisk og socialt. Hen over bygninger og afdelinger var de villige til at hjælpe hinanden med at opretholde den ulovlige korrespondance og videregav gerne papirlapper og skrev og fragtede breve for hinanden. Den 28-årige brandstifter Kirstine Jensen havde endda forgæves forsøgt ”paa Bestikkelse af Opsyn til Udsmugling af Breve”.²²⁵

Udover at rive sider ud af religiøse tekster og skrive breve, foregik en del af den aktive, opadrettede modstand i cellen. En måde for den indsatte at udvise trods var ved at ødelægge interiøret. Eksempelvis itubrækkede Johanne Zachariassen gasbrænderen, og Alida Jonsson stoppede ventilen med garn.²²⁶ Hyppigst gik det ud over det tovværk, som fangerne var sat til at plukke. Som Heinsen pointerer, var tovværkplukning en disciplinær beskæftigelse, og blev også i kvindefængslet anvendt som et afstraffelsesmiddel. Af samme årsag modarbejdede fangerne den genstridige beskæftigelse ved at hælde vand på tovet, smide det ud ad vinduet, gemme det i natpotten eller fylde det i madrassen.²²⁷

Andre gange havde unoderne i cellen en mindre oprørske karakter, såsom at ryge cigar, lave pandekager på kakkelovnen, synge sange, stoppe strømper, skrive digte eller lave papirklip.²²⁸ Skønt de adspredende aktiviteterne foregik isoleret, var de i virkeligheden bundet op på en kollektiv tuskhandel, hvor fangerne, ligesom med brevudvekslingen, assisterede hinanden hen over anstalten. Eksempelvis gav den 58-årige tugthusfange Maja Gabrielson ”Sigtebrødet hun var tilskrevet af

²²² Annola, Lindberg & Markkola 60-61; O'Brien, s. 103-104, 106; Rasmussen, Leonora Lottrup: ”Kærlighed i Fængsel. Et studie af intime relationer i Horsens Straffeanstalt i slutningen af 1800-tallet”. Kulturstudier, Nr. 2 (2020), s. 73

²²³ RA-C: P4, s. 95, 149

²²⁴ O'Brien, s. 99

²²⁵ RA-C: P4, s. 60. Se i øvrigt P1, s. 84, 142, 143; P2, s. 128, 281

²²⁶ RA-C: P1, s. 102; P2, s. 298

²²⁷ RA-C: P1, s. 210, 212, 220, 250

²²⁸ RA-C: P1, s. 73; P2, s. 128, 231, 192; P3, s. 284; P4, s. 95

Lægen” til sine medfanger, Thora Sneicka Poulsen haavde ”laant Briller af [Fange] 267”, Ane Cathrine Pedersen havde ”Syet en lille Pose af Handskeskind og lagt den ind i [Fange] 236’s Skab [og] henlagt Sukker i træhuller til [Fange] 147”, og Jensine Camille Kønigslieb havde ”Modtaget en Pakke med Fedt og givet til Gjengjæld Sukker”.²²⁹ Udvekslingerne fremstår som en form for organiseret byttehandel, der kom alle til gode. De mange berigelsesforbrydere fortsatte således deres kriminelle løbebane inden for fængslets rammer. Mens varerne blev hentet fra køkkenet, arbejdssalen eller smuglet ind udefra, skete udvekslingerne hyppigst på cellegangene, som illustreret nedenfor, og i gårdområdet. Derudover gemte nogle fanger, ligesom Ane Cathrine, småting i træhuller eller under sten udenfor. Her blev nogle indsatte i øvrigt disciplineret for at male graffiti på murene.²³⁰

Figur 13. Billeder af cellegangene, henholdsvis i tugt- og forbedringshuset fra 1928.²³¹ Det er i øvrigt tydeligt, at tugthuset, på det givende tidspunkt, var mere end hundrede år gammelt, mens natcellefløjen stod færdigt kort forinden straffeanstaltens indvielse.

Ligesom Johanne med de 23 op- og nedgraderinger formåede tugthusfangen Ane Kirstine Jensen at inddrage en af opsynskonerne i den ulovlige vareudveksling. Hun havde ”Laant i en Tid, Nattevagten paa Sygestuen [sine] Sko, og af denne faaet Kaffe og Pandekager”.²³² Eftersom opsynet var sammen

²²⁹ RA-C: P1, s. 79, 250; P2, s. 143; P4, s. 288

²³⁰ RA-C: P1, s. 298; P2, s. 72, 282

²³¹ *Kbh-billeder*: ”Cellegang i mellembygningen”. Tilgået d. 28-04-2024; *Kbh-billeder*: ”Natceller”. Tilgået d. 28-04-2024

²³² RA-C: P1, s. 156

med de indsatte døgnet rundt, er det ikke utænkeligt, at nogle af dem dannede tættere relationer til enkelte fanger. Derudover boede disse koner også i anstalten og var formentlig lige såvel interesseret i at forsøge tilværelsen. I samtidens aviser blev der jævnligt trykt annoncer fra kvindefængslet, der søgte vagtpersonale. Ifølge Munck blev opsynet regelmæssigt udskiftet, fordi de ikke tog arbejdet seriøst. Ironisk nok var arbejdet som opsynskone en mulighed for samtidens kvinder at brødføde dem selv. Foruden lederen, præsten, lægen og portneren, søgte man i anstalten profiler, der mindede om kvindefangernes levned, nemlig ugifte kvindelige arbejdere i trediveårsalderen.²³³ Selvom opsynskonerne var frie, fordrede deres beskæftigelse alligevel en ensformig tilværelse bag en låst fængselsport.

På arbejdsstuerne sad de indsatte på rækker med hver deres beskæftigelse, såsom fremstilling af linned, papirposer, handsker, hatte og lignende. Skønt de skulle arbejde i tavshed, kunne man, som på enhver anden industriel fabrik i perioden, høre larmen fra maskiner og værktøj. Dette må have syntes voldsomt for den store gruppe af tjenestefolk, der opholdt sig i fængslet. Modsat den sjattedel, der havde erfaring med produktionsarbejde, skulle de til at lære et nyt håndværk. Butikstyven Anna Caroline Bomann angav ved ankomsten: ”Det er hendes Ønske i Anstalten at lære at strikke paa Maskine, for muligvis naar hun kommer ind ved saadant Arbeide at bidrage til Familiens Underhold.”²³⁴ En mekanisk symaskine var langt fra allemandseje, hvorfor Anna, foruden at handle proaktivt under fængslingen, udnyttede anstaltens fabrikslignende forhold. At kunne sy på maskine gav fangen mulighed for at kunne optage dette erhverv ved løsladelsen og muligvis forsørge sig selv. En symaskine var derfor ikke kun en betydningsfuld materiel genstand. Anna talte i øvrigt ind i fængslets rehabiliteringsproces. Det handlede om at genvinde den *indre* lyst til at arbejde. Dette gavnede ikke kun industrien og samfundet, når kvinderne var løsladt. Undervejs kunne private leje arbejdskraft og produktion i fængslet.²³⁵ Uagtet administrationens ideelle tanke med arbejdet, var formålet altså delvist produktivt.

På arbejdsstuerne bestod unoderne af samtaler og spektakler mellem fangerne. Derudover ødelagde eller sjuskede nogle med arbejdsmateriale og andre udviste dovenskab.²³⁶ Ikke overraskende hæftede Munck sig dog primært ved forholdene omkring kvindernes sameksistens i hans beskrivelse af fællesarbejdet:

²³³ Munck, s. 122, 167; *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger*: ”Ved Kvindefængslet paa Christianshavn” (16-02-1886). Tilgået d. 18-05-24

²³⁴ RA-C: P4, s. 283

²³⁵ Munck, s. 123; O’Brien, s. 150-152

²³⁶ RA-C: P2, s. 70, 137, 251

”Arbejdet var af den Art, at det skulde gaa rask og fra Haand til Haand, hvad der gav Anledning til idelige Skænderier og indbyrdes Forbitrelse. Var det altid galt paa Fællestuerne med Kævleri, og Kvindetunger er slemme, saa var det ti Fold værre paa Posestuen, som var et sandt Drivhus for Arrigskab og Strid, der aldrig fik Ende. I (...) Kvindefængslet regnede det med Spydigheder (...) i Uger og Maaneder, alle blev trukne ind i den Strid, som fra først af kun angik to af Stuens Befolkning og drejede sig om rene Bagateller, og med en næsten beundringsværdig Dygtighed kunde disse Stakler gøre deres Samliv til et rent Helvede.”²³⁷

Munck repræsenterer periodens kønnede diskurs om kvinders genstridige opførsel i fællesskab og manglende evne til at arbejde under fabrikslignende tilstande.²³⁸ I slutningen af anekdoten sammenligner han med de mandlige forbrydere, der angiveligt løste konflikterne med et simpelt næveslag. Arbejdssalene fremstår dermed som anstaltens knudepunkt for forseelser. Dog fandtes der lige så mange unoder rundt om i fængslet. De var blot mindre synlige end de angivet spydigheder og spektakler på arbejdsstuen.

Figur 14. Billede af en tom arbejdsstue i tugthuset, som den så ud i 1928.²³⁹

²³⁷ Munck, s. 169

²³⁸ From, s. 16; O'Brien, s. 70

²³⁹ *Kbh-billeder*: ”Arbejdsstuen”. Tilgået d. 04-04-2024

I enkelte tilfælde giver optegnelserne et indblik i det fællesskab, der opstod blandt de arbejdende kvinder på salen. Nogle af de fanger, der blev indstillet som vagt under arbejdet, valgte enten at overse eller dække over eventuelle spektakler, som blev begået af deres medfanger.²⁴⁰ Hvis fangevagten omvendt tog arbejdet bogstaveligt og indgav balladen til opsynet, var de andre indsatte knap så behjælpelige. Mens Dorthea Zithan fik ”stikpiller af de andre [fordi] hun var flittig”, blev Amalie Lorentzen som vagt ”bebrejdet [for at agere] Spion for Opsynet”. Selvom fængselsadministrationen fik Amalie flyttet til en anden stue, tabte hun her ”Herredømmet over sig selv, truede med at tage Livet af sig selv, lod falde Ord om mange forskj[ellige] Uordener der fandt Sted her i Huset, og at Fangerne bl[ev] uretfærdig behandlede m.m.” Efter lægens erklæring blev Amalie ”fritaget for Klassen og afgivet (...) til Fællesarbejde”.²⁴¹ Fængselsadministrationen forsøgte at imødekomme eventuelle depressive og suicidale træk hos fangerne. I andre tilfælde udmundede uenighederne i personlige stridigheder, skænderier og slagsmål.²⁴² Eksemplerne vidner desuden om de grupperinger, de indsatte dannede undervejs. Der var dem, ligesom Dorthea og Amalie, der fandt mening i at indordne sig reglementet og dem, som prioriterede at skabe oprørske alliancer. Den første gruppe opnåede mere selvbestemmelse via systemets incitamenter, mens sidstnævnte undgik anonymiteten ved at indgå i et fællesskab. I kontekst heraf kunne man forestille sig, at der samtidigt eksisterede interne hierarkier. Vaneforbrydere og langtidsdømte fanger havde større kendskab til reglementet, og hvordan det kunne udnyttes. Mens de udgjorde en bekymring for personalet, så nyttilkomne fanger formentligt op til dem med ærefrygt.

Epilog om verdenen udenfor fangenskabet

Under fængselsopholdet havde fangerne mulighed for at korrespondere med familiemedlemmer. Mens dette kan ses som en begrænset tilladelse for de kvinder, som havde mistet eller ingen kontakt havde til forældrene, må den jævnlige kontakt med pårørende have hjulpet de fanger, der savnede det hjemlige. Kontakten kom yderligere den 24-årige Kirstine Nielsen til gode, da hun, gennem forældrene, fik et frierbrev.²⁴³ En kommende forlovelse sikrede hende en stabil tilværelse efter løsladelsen. Som det vil blive demonstreret senere, var det vigtigt at have en plan, når fangenskabet sluttede.

²⁴⁰ RA-C: P1, s. 249; P2, s. 251, 267

²⁴¹ RA-C: P1, s. 18; P2, s. 131

²⁴² RA-C: P2, s. 70, 137, 251

²⁴³ RA-C: P2, s. 199

Skønt fængslet forsøgte at afgrænse de indsatte fra ukontrolleret kontakt med omverdenen, formåede fangerne at udnytte kommunikationen ud af fængslet. Specielt til at skrive til mandlige kontakter, som de ikke var relateret til. Det foregik blandt andet i vaskeriet, der bestod af et stort rum med to grubekedler og et tørrerum med udtrækkelige stativer. Her blev fangerne i øvrigt hovedsageligt irettesat for at stirre ud ad vinduerne. De forsøgte muligvis at få et glimt af trængslen ude på torvet, hvor amagerbønderne gik og handlede. Da Dam besøgte fængslet, hæftede han sig i øvrigt ved de to fanger, der arbejdede i vaskeribygningen. Han beskrev dem, jævnfør det kollektive og stereotypiske narrativ, der blev skabt om samtidens kvindeforbrydere, som *typiske* fanger; den ene grum og gammel, den anden ung og dum.²⁴⁴ Foruden kvindefangernes eget vasketøj, havde straffeanstalten ansvaret for Vridsløselilles fangedragter, hvilket desuden bekræfter Rafter's forklaring om de kønnede erhverv, der prægede samtidens kvindefængsler. Munck gengav, hvordan de indsatte, som vaskede klæder fra Vridsløselille, anbragte ”smaa Breve under Skjorternes Halslinninger, hvorved Mennesker, som aldrig havde set hinanden og var milevidt adskilte, tilmed indenfor Fængselsmure, kunde komme i Forbindelse med hinanden.”²⁴⁵

Dette ulovlige foretagende var ikke unikt for kvindefangerne. I studiet ”Kærlighed i fængsel” har historiker Leonora Lottrup Rasmussen udforsket den hemmelige brevkorrespondance, som de mandlige fanger i Horsens Tugthus sendte til deres beundrere udenfor fængslet.²⁴⁶ Udover at vedligeholde en identitet, der rakte ud over tugthuset, virkede den intime relation proaktivt, idet fangen havde noget at bygge videre på efter løsladelsen.²⁴⁷ Denne pointe er bestemt relevant i forhold til kvindefangernes forsøg på at opretholde kontakten til deres mandlige bekendtskaber. Fængselspersonalet var bevidste herom og indførte somme tider midlertidige besøgs- og skriveforbud.²⁴⁸ Munck noterede selvsikkert, hvordan han og hans kollegaer var yderst forsigtige med breve, der begyndte med kære kusine eller kære tante. Det satte angiveligt hans ”Polititalent i Bevægelse; jeg lugtede en Kæreste, og jeg tog sjældent fejl.”²⁴⁹ Den 46-årige tugthusfange Vilhelmine Olsen, der i 1880 blev dømt for tyveri på indicier, var en af dem, som blev offer for Muncks såkaldte *talent*. Vilhelmines ironiske og desperate brev til modtageren ’Line’ blev konfiskeret og, som det eneste, formentlig grundet dets karakter, vedlagt generalieprotokollen:

²⁴⁴ Dam, s. 127; RA-C: P3, s. 83; P4, s. 201, 245

²⁴⁵ Munck, s. 193-194

²⁴⁶ Rasmussen, s. 83

²⁴⁷ Rasmussen, s. 87-88

²⁴⁸ RA-C: P3, s. 79, 138; P4, s. 152

²⁴⁹ Munck, s. 192

”Min Kjere Line! Vær saa venlig og skriv til mig en gang imellem til Opmunttring, [saa] jeg kan faa Tiden til og gaa [her paa] Hotellet (...) du kan nok forstaae at det har været en Magerlös döttig Assessor, han har haft et meget godt Hjerter til mig, [og mente] at det ville være godt for mig [at faa] klæder og føde og saa oven ikjöbet fridt Huus (...) jeg kan ikke Gjøre for det at Assessoren före sager paa en Uretfærdig maade, og forlanger mine Vidner göre Falsk Ed imod mig (...) jeg vil Have sagen skriftelig, [og] jeg vil Have mig frigjort i Avisen (...) Gör nu Alt vad jeg beder dig om, kom til mig, og skriv mig til, jeg har ikke gjort mig skyldig for og kome Her ud,- men Assessoren har veret sulten den stegkal. (...) Jeg er lige saa bange fore at Ströes [og] det Dervedende Kjöbenhavnske Polithi skal ikke mere kome til og spille [rundt] med mig. Kjere Line gör mig ikke Uredt nu efter som du saae Hvoer stoer en Uredt at jeg er bleven gjordt baade Her og udenfore.- men Guske Lov at der er en Gud til, det er den Naturlige Dømer, som Bremser Alle dem som Har gjort mig Uredth. (...) Lev vel Min Kjere Line i Haab om at en gang imellem et opmuntrings brev.- jeg er ikke Rask.”²⁵⁰

I forlængelse af den gennemgående uretfærdighedsfølelse fremstår Vilhelmine både sarkastisk, fordømmende og bange. Frustrationen rettede sig først og fremmest mod hendes selverklærede urimelige indsættelse, inkvisitionsprincippet mulige korruption og konsekvensen af dårlig avisomtale. Det er ikke angivet, hvilken relation Vilhelmine havde til modtageren, men ud fra brevets desperate, personlige og ikke mindst krævende form, var der formentligt tale om en tæt forbindelse. Uagtet nyttede det ikke noget. Brevet forlod ikke fængslet, og Vilhelmine måtte udstå sin straf.

Ønsket om retfærdighed kom dog ikke altid fra fangen selv. I den 41-årige Maren Kirstine Pedersens tilfælde havde hun først tilstået sin brandstiftelse, men efter at have talt med sin husbond ”fremkom [hun] da med Beskjyldninger mod Dommeren (Ravnkilde) for ved Vold at have aftvungen den Tilstaaelse”.²⁵¹ Den 14-årige brandstifter Ane Jensine Olsen havde, ligesom Maren, først forklaret ”hvorledes hun havde baaret sig ad dermed. [Men] Efterat hun imidlertid var bleven tilstedt en Samtale under fire Øine med Faderen, fragik hun Tilstaaelsen og vedblev senere haardnakket at paastaa sin Uskyldighed”.²⁵² Fællesnævneren for disse forsøg er, at de mislykkedes. Trods påvirkningen udefra endte både Maren og Ane med at tilstå. Ifølge myndighederne blev kun en kvinde fejlindsat i perioden. Det var Ane Regine Hansen fra Slagelse, der i øvrigt blev indsat seks andre gange.²⁵³

²⁵⁰ RA: CS: P2, s. 238

²⁵¹ RA-C: P3, s. 187

²⁵² RA-C: P3, s. 286

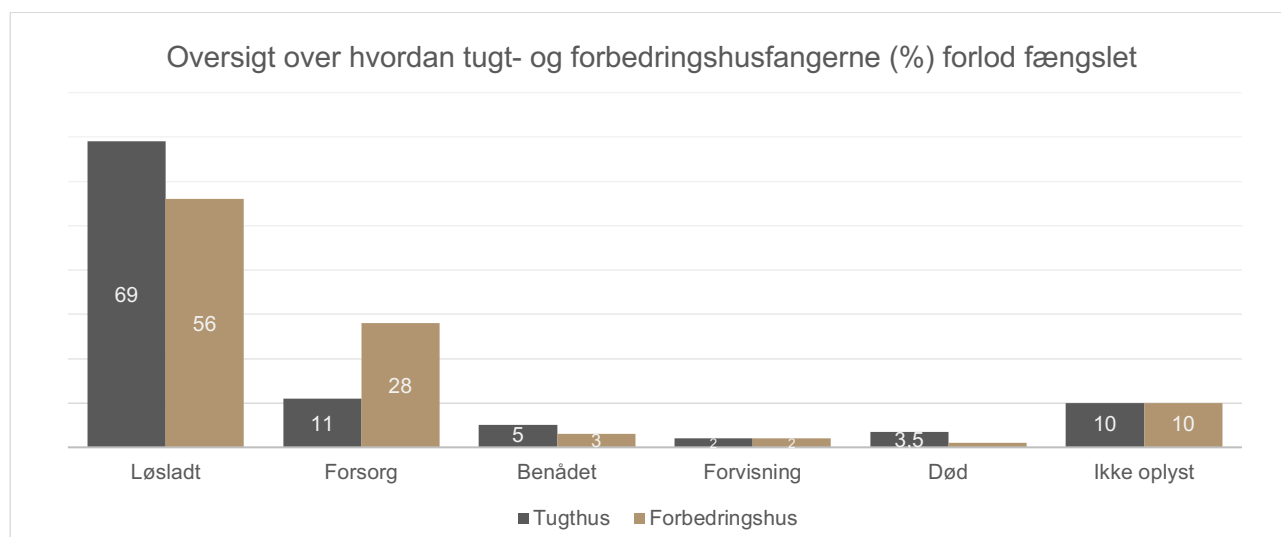
²⁵³ RA-C: P2, s. 28

Fangenskabets afslutning: ”Ikke Spor af Fortrydelse”

Som den nye globalhistorie om straf påpeger, opstod den opdragende anstalt længe før, at det panoptiske fængsel blev konstrueret, og ved indførelsen af kvindefængslet var forbedringstanken for længst blevet et bærende element i straffesystemet. Det har sat sit aftryk i protokollens sidste sektion om fangens løsladelse, hvor inspektionen noterede, hvorvidt fængselsopholdet havde haft en positiv indvirkning på kvinden. Det er således muligt at undersøge, hvilke faktorer fængselspersonalet vægtede i vurderingen af den indsatte, og hvilken betydning det havde for fangenskabets afslutning.

Mange løsladelser og lav selvmordsrate

Størstedelen af fangerne afsonede deres dom og blev løsladt uden videre. Almindeligvis blev de sendt til hjemstavnen, mens en del, fortrinsvist cellefanger, kom under socialforsorgen. Dernæst blev en række fanger benådet, en lille andel blev forvist og enkelte gik bort under fængselsopholdet.

Figur 15. Den procentvise fordeling af, hvordan tugt- og forbedringshusfangerne forlod fængslet i perioden 1870 til 1893. Kategorien *løsladt* vedrører fanger, der forlod fængslet uden videre, mens *forsorg* dækker over dem, som fik hjælp af social- og sygevæsenet, *benådet* kan være betinget benådning samt kongelig resolution eller fremstilling, *forvisning* vedrører de indsatte, som blev sendt til udlandet, mens *død* er fanger, som gik bort undervejs grundet sygdom eller ved selvmord.²⁵⁴

De kvinder, som kom under socialforsorgen, blev som regel hjulpet på vej af fængselselskabet, der administrerede de opdragende og kristelige filialer Lindevangshjemmet og Optagelseshuset.²⁵⁵ Skønt

²⁵⁴ Løsladelsesdatoen mangler for en del fanger, hvorfor jeg ikke har valgt at undersøge, hvorvidt de indsatte afsonede den reelle domslængde. Det overordnede indtryk er, at de fleste blev løsladt i forlængelse af deres dom, mens nogle af de kortere domme somme tider blev nedsat med et par måneder.

²⁵⁵ RA-C: P1, s. 215; P2, 202, 248, 267; P3, s. 238; P4, s. 137, 173, 259, 309

anbringelsen blev anset som en omsorgsfuld gerning, fastholdt det imidlertid kvinderne under periodens opdragende system. I andre tilfælde blev de anbragt på fængselspræstens private foretagende. Trods den individuelle straffebehandling fremstilles som et innovativt fænomen i perioden, omtalte Munck præstens personlige opfølgning af fangen som en gammel tradition han ærbødigt videreførte.²⁵⁶ En håndfuld fanger blev desuden videresendt til Københavns Politi, hvorfra de sandsynligvis blev hjulpet over Atlanten. Arkivar Christian Larsen har undersøgt politiprotokollen over udviste danskere fra perioden 1864 til 1905, hvor han pointerer, at politiets incitament var at bekæmpe kriminaliteten og samtidig give den straffede person en ny mulighed.²⁵⁷ Størstedelen af de forviste fanger var dog udlændinge, der blev sendt hjem til deres oprindelsesland.²⁵⁸ Enkelte fanger håbede på bedre muligheder uden for den danske grænse og valgte umiddelbart selv at rejse.²⁵⁹

I forhold til de benådede fanger blev de fleste tilgodeset via kongelig resolution, mens tolv fællesfanger opnåede den betingede benådning via det progressive system. Mens benådning tidligere blev ansøgt af den indsatte, var det i slutningen af 1800-tallet i højere grad de pårørendes foretagende.²⁶⁰ I den unge forbedringshusfange Elisabeth Jacobsens tilfælde fremstår det endda som kronprinsens forslag. I slutningen af hendes optegnelse fra 1877 er det noteret, at ”Kronprinsen har lovet at tage sig af hende” og forlangte, at man ”for hans Regning anbragte hende i Lindevangshjemmet”. Kort tid efter vendte Elisabeths ”gamle tilbøjeligheder tilbage, hun løj og raspede og sidst tilvendt et saadent Forhold at hun maatte bortvises derfra for ikke aldeles at spolere de Andre og nedbryde det som Hjemmets Bestyrelse søgte at opbygge”. Elisabeth fik derefter arbejde som opvarningspige på en beværtning i Slagelse, hvor hun i 1880 blev taget i at stjæle fra kunderne, og da hun igen blev ført til kvindefængslet, var hun gravid i femte måned. Ved hendes løsladelse året efter, blev hende og sønnen sat på Bjerre Fattiggård ved hjælp af de halvtreds kroner, kronprinsen årligt udbetalte til hende. På trods af at Elisabeth efter kort tid atter blev forledt til at stjæle og indsat i fængslet, ville ”Kronprindsen [fortsat] erindres om, naar hun engang løslades.”²⁶¹

²⁵⁶ Munck, s. 169, 173, 176; RA-C: P1, s. 112, 165, 239; P2, s. 184; P3, s. 101, 178 225

²⁵⁷ Larsen, Christian: ”Hvor mange forbrydere har Amerika ikke befriet os for? Københavns Politis eksport af kriminelle 1864-1905. Fortid og Nutid, Nr. 3 (2001), s. 193, 197; RA-C: P2, s. 141, 244; P4, s. 235

²⁵⁸ Dahl, s. 7; RA-C: P2, s. 182, 274; P3, s. 234, 305; P4, s. 250

²⁵⁹ RA-C: P2, s. 250; P3, s. 101; P4, s. 165, 255, 284

²⁶⁰ Munck, s. 194; RA-C: P1, 56, 147; P2, s. 152; P3, s. 313, 321; P4, s. 31, 113, 152; Valentin, s. 229-230

²⁶¹ RA-C: P1, s. 245; P2, s. 249, 278

48 fanger døde under fængselsopholdet. I optegnelserne angives årsager som malaria, brystsyge, hjertesygdom, kræft og alderdom.²⁶² Kun fem af kvinderne var angiveligt gået bort ved selvmord.²⁶³ En række fanger var dog tvivlsomt fundet døde uden årsag.²⁶⁴ Den relative lave selvmordsrate kan forklares ved hjælp af diskursen om forbryderiske kvinder. Fængselsadministrationen troede, at kvinder havde større tilbøjelighed til at begå selvmord grundet deres svage og irrationelle natur. Af samme årsag forhindrede personalet adgangen til redskaber som reb og skarpe genstande.²⁶⁵ Selvom motivet for selvmordene er uvist, blev de foretaget i tiden omkring indsættelsen, hvorfor det i højere grad må skyldes en frustration over fremtiden som fængselsfange frem for forholdene i anstalten. Om det skyldes fortidslevnet om synd og selvmord, frygten for en mulig skandale eller kravet om frihedsberøvelse, var inspektionen ikke desto mindre opmærksomme på de melankolske og suicidale fanger.

Den perfekte kvindefange

Liger under 1500 kvinder forlod fængslet med bemærkningen ”(u)påvirket” eller ”(u)forandret”, som refererer til en administrativ vurdering af, om fængselsopholdet havde haft en positiv indvirkning på fangen. Forandringen blev målt ud fra kvindens mentalitet og moralske forbedring. 230 fanger var registreret som påvirket, mens 1249 var uforandret. Den sidste tredjedel forlod fængslet uden en vurdering. Enten er der tale om en administrativ tilfældighed, eller også så man ikke nogen bemærkelsesværdig moralsk forbedring hos disse kvinder. Selvom der imidlertid ikke var nogen øjensynlig forskel i måden, de påvirkede og upåvirkede fanger forlod fængslet på, må det alligevel have været en fordel at opnå et forbedringsstempel, idet kun 15 af de *forandrede* kvinder vendte tilbage til anstalten.²⁶⁶ Bemærkningen er desuden angivet tilstrækkeligt i forhold til at udpege den ideelle kvindefange. Hundrede år forinden skulle den perfekte strafafsoner, ifølge Valentin, udvise anger og arbejdsvillighed.²⁶⁷ Som det skal vise sig, kom det også kvindefængslets indsatte til gode at udvise fortrydelse. Til gengæld vægtede administrationen mentalitet frem for produktivitet.

Tabellen nedenfor viser antallet af påvirkede og upåvirkede fanger fordelt mellem de faktorer, der er blevet gennemgået under fangenskabets tilblivelse og tilværelse. Dernæst vises den procentvise

²⁶² RA-C: P1, s. 11, 129, 206, 234, 272; P2, s. 132, 233, 242; P4, s. 149, 173

²⁶³ RA-C: P1, s. 55, 230, 304; P4, s. 161, 177

²⁶⁴ RA-C: P1, s. 118, 223; P3, s. 85, 202; P4, s. 77

²⁶⁵ Valentin, s. 284-285; O'Brien, s. 65, 72-73

²⁶⁶ Af de påvirkede fanger blev 62% løsladt, 31,3% fik hjælp af forsorgen, 4,3% benådet og 0,8% sendt til udlandet, og af de upåvirkede fanger blev 68% løsladt, 25,7% fik hjælp af forsorgen, 3,5% benådet og 2,6% sendt til udlandet.

²⁶⁷ Valentin, s. 251, 254

andel forandrede fanger ud fra summen i kolonnerne *påvirket* og *upåvirket*. Det er særligt kvindens beskæftigelse, forbrydelse og dom, som blev opvejet under vurderingen. Faktorer som opvækst og migration er ikke angivet, da de statistisk set ikke varierede mellem de forandrede og uforandrede kvinder.

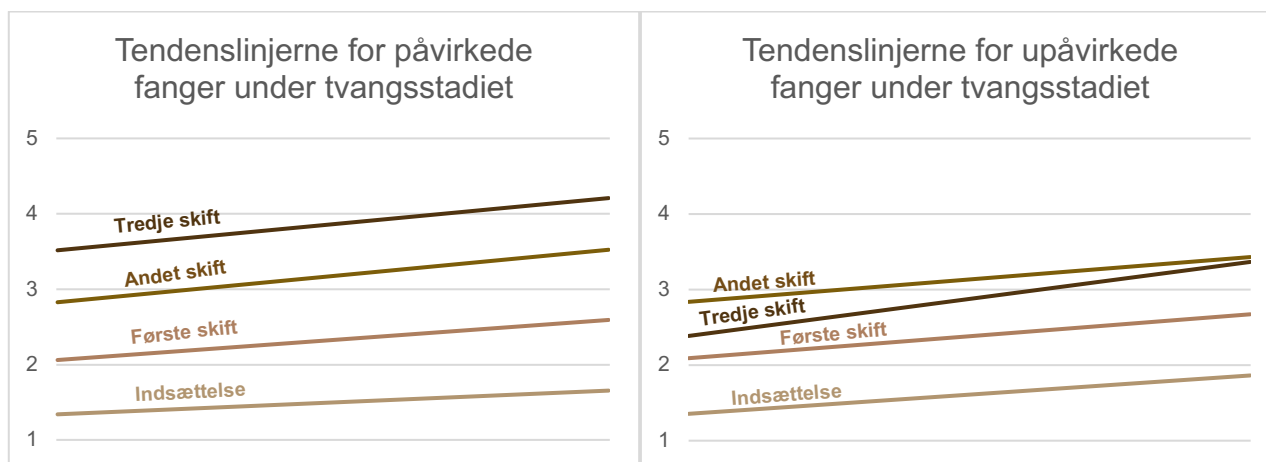
	Påvirket fanger (n)	Upåvirket fanger (n)	Andelen af påvirket fanger (%)
Tyende	168	676	19,9%
Industri/servicefag	36	358	9,1%
Intet/tilfældigt erhverv	26	215	10,7%
Ugift	177	781	18,4%
Gift/enke	51	386	11,7%
Skilt	2	82	2,4%
Levned med druk, dans, nød el. utugt	67	561	10,6%
Ophold i København	70	670	9,4%
Tyveri	86	848	9,2%
Barnemord	91	144	38,7%
Andre forbrydelser	53	257	17,1%
Forbedringshusdom	192	669	22,3%
Tugthusdom	38	580	6,1%
Tidligere straffet	80	938	7,8%
Recidivist i anstalten	13	364	3,4%
Irettesat for kommunikation/forplejning	67	375	15,1%
Irettesat for modstand/skænderi	49	221	18,1%
Noteret for god opførsel	8	36	18,2%

Figur 16. Oversigt over de faktorer, som var angivet hos de fanger, som blev vurderet *påvirket* og *upåvirket* ved løsladelsen i perioden 1870 til 1893. Den procentvise andel af påvirkede fanger er lavet ud fra summen i de to forrige kategorier.

Tabellen giver indtryk af, at den typiske forbedrede kvindefange var en førstegangsstraffet barnemorderske i slutningen af 20'erne.²⁶⁸ Hun var endnu ikke gift og havde inden forbrydelsen tjent uden for København, hvorfor hun formentlig heller ikke var påvirket af amoralske tilbøjeligheder. Hvis hun undtagelsesvis blev irettesat under fængselsopholdet, var det for at have udøvet aktiv modstand. Den uændrede fange var en recidiverende tyv i midten af 30'erne. Hun havde opholdt sig i hovedstadsområdet, som en del af prekariatet, hvor hun var viklet ind i byens dårligdomme. Det er til gengæld mere usikkert, hvorvidt den upåvirkede fange havde opholdt sig i tugt- eller forbedringshuset. Undervejs blev hun formentligt disciplineret for at føre trafik med andre indsatte.

²⁶⁸ Gennemsnitsalder for de påvirkede fanger var på 28,5 år og for de upåvirkede 33,5 år.

Nedenfor suppleres tabellen af de påvirkede og upåvirkede fanger med deres forløb i tvangsstadiets klassesystem.

Figur 17. Tendenslinjerne for de påvirkede og upåvirkede fangers indsættelse og tre første skift i tvangsstadiets klassesystem, hvor y-aksen indikerer de fem klassetrin, og x-aksen viser gennemsnitsplaceringen for fangerne i den undersøgte periode fra 1870 til 1893.

De forandrede fanger oprykkede i gennemsnit et klassetrin for hver skift, mens de uforandrede fanger, efter noget tid i fængslet, blev nedgraderet. Tendenslinjerne ovenfor indikerer, at administrationen, med større sandsynlighed, vurderede, at den indsatte havde gennemgået en forandring, hvis hun kontinuerligt blev opgraderet i tvangsstadiet. Alligevel blev flere fanger, som havde opført sig inden for reglementet, vurderet upåvirket. Det skyldtes anstaltens rationale om, at forbedringen skulle komme indefra. Hvis den indsatte var fortabt i sjælelig henseende, var en genoprejsning næsten umulig. Den 38-årige Camilla Augusta Schjul kunne, ifølge inspektionen, grundet hendes utilregnelighed og voldsomme sindssygdom, ”aldrig ventes nogensinde at ville blive et normalt Individ”.²⁶⁹ Også de unge cellefanger Karen Marie Larsen og Dora Frederikke Hansen var henholdsvis ”Upaavirket, men [hendes] Opførsel [har] ikke givet Grund til Klager” og ”Upaavirket i moralsk Henseende, men har været udmærket flink til at lære.”²⁷⁰ Eksemplerne illustrerer, at administrationen vægtede sindstilstand over den synlige opførsel.

Den endelige vurdering blev skiftevis foretaget af inspektionen, præsten, lægen og lærerinden. Mens samtlige administrationsmedlemmer vurderede fangen gennem den panoptiske linse, er det ikke utænkeligt, at vurderingen er foretaget ud fra deres separate faglige standpunkt. I optegnelsen for den 52-årige Sophie Christophersdatter, der angiveligt oplevede svimmelhed, angav både doktor Tryde

²⁶⁹ RA-C: P3, s. 248

²⁷⁰ RA-C: P3, s. 308; P4, s. 274

og pastor Munck en forklaring. Mens lægen mente, at Sophie overdrev sin tilstand, oplyste Munck, at hun manglede kræfter til at undertrykke de overtroiske forestillinger, der plagede hende. Ved løsladelsen er det angivet, at Sophie opførte sig tilfredsstillende. Hun besværede ikke lægen, og der var "kommet Noget mere Sundt over hende".²⁷¹ Vurderingen kan læses som en blanding af Trydes og Muncks ræsonnementer. Ud fra lægens perspektiv var hun forbedret, idet hun ikke længere løj om sin sundhedstilstand, mens præsten udledte, at Sophie havde genfundet sin nødvendige indre kraft. Uanset hvem der foretog vurderingen, var typiske brændpunkter den indsattes morale, tilregnelighed og melankolske tilbøjeligheder. Alle sammen træk, som, jævnfør Lombroso, kunne bryde kvindens indre balance. Ligesom der under fængslingen blev taget særlige hensyn til disse forbrydertræk, var bevågenheden omkring dem ikke blevet mindre ved fangenskabets afslutning. Hvis ligevægten var brudt, fulgte inspektionen gerne op på, hvorledes opholdet havde genoprettet den. Både Caroline Nicolaisen og Johanne Kirstine Larsen, som i øvrigt var hende, der undtagelsesvis fik skoleundervisning fra klassetrin et, blev dømt til flere års tugthusarbejde for barnemord. Efter kort tid i anstalten kom de begge i en melankolsk sindsstemning, og mens Johanne "i aand[elig] Henseende [forblev] uforandret" ved løsladelsen, havde melankolien for Caroline "tabt sig og hun er nu fuldkommen rask og sund. Man har saaledes her kun bevaret den gode Paavirkning".²⁷² Af samme årsag noterede inspektionen i vurderingen af den ældre tyv Anna Christiane Hansen, at det var "vanskeligt at sige, hvorvidt Straffen har havt nogen gavnlig Indflydelse", fordi hun "hele Tiden [har været] i Ligevægt".²⁷³

Omvendt kunne fangerne med fordel udvise religiøsitet og samvittighedskvaler for at opnå administrationens begunstiggelse. De unge forbedringshusfanger Augusta Carlson, Inger Marie Olsen og Karen Jørgensen blev noteret for at "angre hele [sit] tidligere Liv", at være "trykket af Samvittighedsnag" og i besiddelse af "god Villie".²⁷⁴ Endnu bedre stod det til for den 54-årige fællesfange Ane Cecilie Pedersen, der efter flere umedgørlige ophold i straffeanstalten og manglende kraft til at føre et ordentligt liv, efterhånden havde fået "gudlige Ord i Munden og viser et gudsfrøgtigt Votus (...) Hun er [således blevet] til en god Fange".²⁷⁵ På den anden side kunne de modvillige fanger nægte at angre for at demonstrere mod institutionens moralske grundlag. I sit studie af victorianske kvindefængsler, påpeger Rachel Bennett, at fængselspersonalet var af den overbevisning, at mental

²⁷¹ RA-C: P1, s. 207

²⁷² RA-C: P1, s. 151; P2, s. 171

²⁷³ RA-C: P2, s. 291. Se i øvrigt P1, s. 208; P4, s. 31

²⁷⁴ RA-C: P1, s. 180, 192; P2, s. 301

²⁷⁵ RA-C: P1, s. 34

ustabilitet handlede om at udvise modstand over for ordensmagten. Karakteristika som melankoli og sindssyge blev dermed set som eksempler på dårlig opførsel. Af samme årsag skulle det bekæmpes ved hjælp de panoptiske virkemidler, herunder af isolation og religionslære.²⁷⁶ Johanne, med de 23 op- og nedgraderinger, besad eksempelvis, oven i karakteristikken lidenskabelig og udisciplineret, ”ikke Spor af Fortrydelse”.

Epilog om ikke at afslutte fangenskab

Uagtet administrationens vurdering, var resocialiseringen svær. Efter at have levet under straffeanstaltens faste indretning og regler, skulle kvinderne, for ikke at risikere at *falde* tilbage, atter tilpasse sig en ny situation – som en løsladt kvindefange. I en tid hvor de var afhængige af andres godkendelse og underhold, var det problematisk at have et afvigende ry som tidligere forbryder. Formentlig derfor havde 549 af fangerne været i kvindefængslet før. Selv den stålfaste tyv Sofie Frederikke Hansen, der efter sin tredje løsladelse, havde erklæret til administrationen; ”»Jeg kommer ikke igjen«”, endte i anstalten flere gange efterfølgende.²⁷⁷

Recidivisterne var tre år ældre end gennemsnittet, to tredjedele af dem var arresteret i København, og knap halvdelen havde været præget af amoralsk livsførelse.²⁷⁸ Langt de fleste var ikke gift og deres beskæftigelse var relativt spredt.²⁷⁹ Næsten alle recidivister blev dømt for tyveri og straffet med tugthusarbejde. Kun 2% af dem blev noteret som påvirket. Skønt en mindre andel fik hjælp af socialforsorgen ved deres løsladelse, havde det umiddelbart ikke nogen længerevarende effekt. Det var almindeligt at sende kvinderne tilbage til deres hjemstavn, hvor der sandsynligvis blev sat spørgsmålstejn ved deres midlertidige fravær, og hullet i skudsmålsbogen blev erstattet med et usynligt forbryderstempel.²⁸⁰ Hvis ikke de fandt en husbond eller ægtefælle, som overså den blanke side i bogen, var en anden mulighed at bosætte sig i byens overfyldte gader, hvor de lettere kunne begå sig anonymt eller stimle sammen med folk i lignende omstændigheder.²⁸¹

Den unge berigelsesforbryder Ane Kirstine Hansen var, med sine syv ophold i perioden, den fange, der havde krydset fængselsporten flest gange. Selvom hun for hver løsladelse enten blev sendt hjem

²⁷⁶ Bennett, s. 538, 545-546

²⁷⁷ RA-C: P1, s. 235, 286, 288, 291; P2, s. 241

²⁷⁸ Korrelationskoefficienten mellem at være recidivist og migrant er 0,25 med en p-værdi på 0,23.

²⁷⁹ 37% var tyende, 21% arbejdede indenfor servicefaget, 18% havde intet erhverv, 15% var i industrien og 9% havde tilfældigt arbejde.

²⁸⁰ Munck, s. 177

²⁸¹ RA-C: P1, s. 88, 218; P2, s. 83, 250, 305

til sin moder i Odense eller kom under socialforsorgen, valgte Ane altid at flygte efter en måned eller to. Frem for at være fastlåst i en tjeneste, foretrak hun tilværelsen som omflakkende, der enten stjal eller tiggede sig til dagen og vejen.²⁸² Hun havde påbegyndt sit forbryderlevned som barn, og det var efterhånden en velprøvet overlevelsesmetode for hende. Derudover var hun med tiden blevet viklet dybt ind i periodens netværk af opdragende instanser. Foruden systemets hårde greb, var den institutionaliserede tilværelse ligeledes blevet almindeliggjort for Ane, og samarbejdet mellem fængslet og socialforsorgen bevirkede således det modsatte af at rehabilitere vaneforbryderen.

²⁸² RA-C: P2, s. 220, 236, 257, 267; P3, s. 183, 223; P4, s. 118

Konklusion

Specialet har dækket et hidtil overset kapitel i den danske fængselshistorie – nemlig den om kvindefangerne. Med udgangspunkt i generalieprotokollen fra Christianshavn Straffeanstalt har jeg undersøgt, hvordan de indsatte i slutningen af 1800-tallet aktivt påvirkede fangenskabets tilblivelse, tilværelse og afslutning. Med inspiration fra den moderne fængselsforskning, herunder oplevelseshistorie og kvantitative studier, har jeg forsøgt at finde frem til fangernes agens; hvordan de forsøgte at undskylde deres gerning, hvordan de omgik anstaltens disciplin, og hvordan de begik sig efter løsladelsen.

Mens de indsattes liv begyndte, som for langt de fleste, i Underdanmark, gav fangeoptegnelser indtryk af, at det moralske forfald først indtraf i voksentilværelsen, hvor kvinderne oplevede den barske konsekvens af deres manglende muligheder. Uanset baggrund og årsag, havde forbryderne det tilfælles, at de modsatte sig det forventede livsforløb. Faldet og den efterfølgende afvigelse var omdrejningspunktet i fangenskabets tilblivelse. Analysen viste desuden, at de indsatte forsøgte at tilpasse deres årsagsforklaring i overensstemmelse med samtidens kønsdiskurs. Typiske motiver var knaphed, afhængighed, svigt, begærlighed, skam og uvidenhed. Retsvæsenet differentierede mellem de forskellige motiver, og enkelte fanger opnåede en mildere straf. Vurderingen var ikke kun symbolsk. Den definerende også fangenskabets tilværelse, herunder dom, strafvarighed, fysiske omgivelser og forløb i det progressive system. Udover de lempede forhold, som fangerne på redelig vis kunne opnå i tvangsstadiets klassesystem, fandtes der utallige strategier, de indsatte, uanset om de sad i tugt- eller forbedringshuset, benyttede, til at opnå selvbestemmelse og en mindre trivial dagligdag. De trak på deres kriminelle erfaringer og videreførte et skjult netværk af brevkorrespondance og tuskhandel inde i fængslet. Analysen demonstrerede, hvordan kvinderne på tværs af anstalten udnyttede deres forskellige placeringer, positioner og muligheder. Enkelte formåede endda at sprede den hemmelige udveksling længere ud end til anstaltens mure. Det organiserede samarbejde kom ligeledes til udtryk gennem et internt hierarki, hvor de indsatte prioriterede at danne fællesskaber frem for anonymt at følge reglementet. I overensstemmelse med hvad international forskning har sagt om kvindelig kriminalitet i andre kontekster, mente administrationen på Christianshavn, at kvindelige forbrydere, sammenlignet med mænd, i højere grad modsatte sig disciplin grundet deres indre arrigskab og korruption. Uanset sammenhæng blev fangerne regelmæssigt irettesat for at have ageret ulydigt og uforskammet mod opsynet eller for at have ødelagt fængslets opdragende virkemidler. Foruden den håndfuld fanger, der blev benådet, viste analysen, at deres opførsel undervejs ikke påvirkede, hvordan kvinderne forlod anstalten. Langt

størstedelen blev løsladt som planlagt. Det var snarere fangens forbrydelse, bopæl og kriminelle forhistorie, som havde indflydelse på, hvordan hun blev vurderet ved løsladelsen. De indsatte kunne med fordel, ligesom de gjorde ved ankomsten, udvise skyldfølelse og gudfrygtighed. Alligevel henvendte deres bekymring sig primært til det afvigende stempel, fangenskabets havde efterladt. Særligt hos dem, der blev sendt til hjemstavnen, hvor rygtesamfundet for alvor dominerede. En mulig løsning var at søge tilbage mod København. Den anonymitet, som kvinderne forsøgte at bekæmpe i fængslet, var pludselig blevet en nødvendighed i livet udenfor anstalten. I byens slum kunne de, ligesom under fængselsopholdet, finde ligestillede. Til gengæld fordrede det en spiral af yderligere knaphed og manglende muligheder. For de kvinder, der blev ført videre i systemet, ofte med hjælp fra fængselssekskabet, gik det ikke nødvendigvis lettere. Tværtimod blev de viklet længere ind i det opdragende institutionelle netværk, der kun hindrede den yderst essentielle genoprejsning, og måske derfor havnede en fjerdedel tilbage i straffeanstalten.

Samlet set har specialet illustreret, hvorfor den danske fængselsforskning ikke er dækket tilstrækkeligt ved kun at fokusere på institutioner med mandefanger. Som den internationale forskning påpeger, bør historien om kvindefængslet og dets indsatte udgøre sit eget forskningsfelt frem for at blive henstillet som et mindre vigtigt sidestykke til fortællingen om mandefængslet. Som det er blevet diskuteret, var diskursen om kvindekriminalitet markant anderledes og prægede synet og behandlingen af kvindelige forbrydere. Dernæst er Christianshavn Straffeanstalt med sin lange historie og kompleksitet en unik institution blandt periodens nyopførte fængsler. Som analysen viste, udnyttede de indsatte fængslets heterogene rammer til at skabe autonomi. Undersøgelsen bekræfter dermed før-moderne historikeres pointe om, at fængslets virke skal forstås ved hjælp af fangernes indvirkning. I den kontekst kan der rettes yderligere kritik mod Smith og den revisionistiske forskning, der unuanceret beskrev funktionen bag det panoptiske fængsel og de indsatte som passive subjekter for en disciplinerende diskurs. Ydermere har Smith overset kønsperspektivet, der, som vist gennem specialet, i høj grad bør indgå i et særskilt studie. Kvindelige forbrydere blev dømt hårdere og behandlet anderledes i fængslet. Ligeledes var deres foretagender og unoder under opholdet ofte kønnede. Med fokus på kvindefængslet og dets indsatte, udfylder specialet således et videnshul i den danske forskning. Dernæst kan undersøgelsen læses som en opfølgning på Valentins før-moderne studie af fangers indflydelse. Ved at understrege denne tematik på tværs af perioder, bliver påstanden om, at fangerne bidrog til fængselsvæsenets udvikling tydeliggjort. Uanset tidsperiode og strafferamme fandt de indsatte måder at præge tilværelsen på. Dette giver yderligere vægt til globalhistorikernes forestilling om, at fængselsinstitutionen ikke udsprang af bestemte reformer eller

en specifik tidsperiode, men i stedet udvikles kontinuerligt. Fanger såvel som personale har løbende måtte indordne sig og finde innovative tilpasningsmetoder, der omvendt har stillet nye krav til fængslets virke og indretning. Der er således tale om et konstant samspil mellem system, administration og fanger.

Særegent for Christianshavn Straffeanstalt var, at fangebefolkningen udelukkende bestod af kvinder, der, som specialet har demonstreret, *blev behandlet* unikt og *handlede* aktivt før, under og efter fængselsopholdet.

Litteraturliste

Publiceret litteratur

- Andersen, Lars: *Det glemte inkquisition*. Aarhus Universitetsforlag (2019)
- Annola, Johanna & Lindberg, Hanna & Markkola, Pirjo (ed.): "Lived Institutions as History of Experience". Palgrave Studies in the History of Experience (2024)
- Bjørn, Claus: "Samliv og moral i Danmarkshistorien". *lex.dk* (2012). Tilgået d. 28-04-2024. URL: https://danmarkshistorien.lex.dk/Samliv_og_moral
- Bennett, Rachel: "Bad for the Health of the Body, Worse for the Health of the Mind": Female Responses to Imprisonment in England, 1853–1869". *Social History of Medicine* Vol. 34, No. 2 (2020)
- *Dagbladet (København)*: "De danske Straffeanstalter 1861-1885" (13-01-1888). Tilgået d. 27-02-2024: URL: <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:fae1e49d-849f-48a5-8d06-e08ec1dac880>
- Dahl, Frantz: *Almindelig borgerlig Straffelov af 10 Februar 1866*. 3dje Udgave, København, Th. Linds Efterfølgers Forlag. Hands Frandsen (1902)
- Dam, Albert: *Bort fra fængselsstraffene. Seks essays*. Kælderbiblioteket Nansensgade Antikvariat (1988)
- Danmarks Statistik: *Befolkningen i 150 år*. Danmarks Statistiks Trykkeri (2000)
- De Vito, Christian G. & Lichtenstein, Alex: "Writing a Global History of Convict Labour". Cambridge University Press (2013)
- Engberg, Jens: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt,- Rasp og Forbedringshuset i 1817*. Rhodos (1973)
- Farge, Arlette: *The Allure of the Archives* (1984). Oversatte version af Thomas Scott-Railton, Yale University (2013)
- Ferrero, Guglielmo & Lombroso, Cesare: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman* (1893). Oversatte version af Nicole Hahn Rafter og Mary Gibson, Duke University (2004)
- Foucault, Michel: *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. DET lille FORLAG, 1. oplag 2002 (1975)
- From, Vilhelm: "Straffanstalten. på Christianshavn 1662-1928". Direktoratet for Fængselsvæsenet (1928)

- Fængselsvæsenets Direktorat: *Sammendrag af de vigtigste statistiske Oplysninger om de danske Straffeanstalter i de 35 Aar fra 1861 til 1885*. Kjøbenhavn, J. H. Shultz (1887)
- Gibson, Mary: "Global Perspectives on the Birth of the Prison". *The American Historical Review* (2011)
- Hansen, Annette: "De hemmelige fødsler – en analyse af årsagerne til fødsler i dølgsmål og fosterdrab på Fyn 1850-1880". *Fynske Årbøger* (2012)
- Heinsen, Johan: "Carceral chains: pathways through a convict labour institution, 1690-1830". *Scandinavian Journal of History* (2023a)
- Heinsen, Johan: *Det første fængsel*. Aarhus Universitetsforlag (2018)
- Heinsen, Johan: "Historicizing Extramural Convict Labour: Trajectories and Transitions in Early Modern Europe". Cambridge University Press (2021a)
- Heinsen Johan: "Kilde og data. Overvejsler om historiefaget og de digitale metoder". *Temp – Tidsskrift for historie*, Nr. 26 (2023b)
- Heinsen, Johan: "Penal Slavery in Early Modern Scandinavia". *Journal of Global Slavery* (2021b)
- Hitchcock, Tim & Shoemaker, Robert: *London Lives. Poverty, Crime and the Making of a Modern City, 1690-1800*. Cambridge University Press (2015)
- Hjorth, Karen & Ilsøe, Grethe & Kragelund, Minna: *BUR – Kan, kan ikke, Vil, vil ikke, Kvindelig i perspektiv*, ARKI-Varia (1996)
- Ignatieff, Michael: *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution* (1978)
- Johnston, Helen: "Imprisoned mothers in Victorian England, 1853-1900: Motherhood, identify and the convict prison". University of Hull (2018)
- *Kbh billeder*: "Arbejdsstuen". Tilgået d. 04-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/493>
- *Kbh billeder*: "Celle for kvindelige straffefange med barn". Tilgået d. 04-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/83558>
- *Kbh billeder*: "Cellegang i mellembygningen". Tilgået d. 28-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/556>
- *Kbh billeder*: "Natceller". Tilgået d. 28-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/426>

- *Kbh billeder*: "Straffecelle". Tilgået d. 17-05-24. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/452>
- *Kbh billeder*: "Udsigt over Vor Frelses Kirke". Tilgået d. 10-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk/kbh-museum/85794>
- Kirchheimer, Otto & Rusche, Georg: *Punishment and Social Structure*. International Institute and Social Research (1939), ny version af Columbia University (1968)
- Kjær, Ulla & Rask, Sven: "Kirken i Børnehuset på Christianshavn". Danmarks Kirker, Nationalmuseet (1985)
- *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger*: "Ved Kvindefængslet paa Christianshavn" (16-02-1886). Tilgået d. 18-05-24. URL: <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:d2c5bfac-359e-49f6-ab62-9aaef2bd0aee>
- Københavns Museums og Stadsarkivs database: *Kbh billeder*. Tilgået d. 10-04-2024. URL: <https://kbhbilleder.dk>
- Langen, Ulrik: *Tyven. Den utrolige historie om manden, der stjal guldhornene*. Gyldendals Bogklubber (2015)
- Larsen, Christian: "Hvor mange forbrydere har Amerika ikke befriet os for? Københavns Politis eksport af kriminelle 1864-1905. Fortid og Nutid, Nr. 3 (2001)
- Madsen, Agnete Birger: *Et barnelig I en kuffert. Om fødsler i dølgsmål, barnemord og fosterfordrivelse i Danmark 1900-1950*. Kvindemuseet i Danmark (2014)
- Maxwell-Stewart, Hamish & Quinlan, Michael: *Unfree Workers. Insubordination and Resistance in Convict Australia, 1788-1860*. Palgrave Studies in Economic History (2022)
- Menis, Susanna: *A History of Women's Prisons in England: The Myth of Prisoner Reformation*. Cambridge Scholar Publishing (2020)
- Munck, Vilhelm: *Memoirer og Breve udgivne af Julius Clausen og P. F. Rist XXXVI Fængselsvæsen*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag København (1922)
- O'Brien, Patricia: *The Promise of Punishment: Prison in nineteenth-century France*. Princeton University Press (1982)
- Scherg, Rune Holst: "»Synd, Forbrydelser og Laster.« Forbryderen i 1800-tallets Danmark". Historisk Tidsskrift, bind 106 (2006)
- *Sjællandske Nyheder*: "Søges: Ældre med viden om datidens rets-system" (20-07-2012). Tilgået d. 10-04-2024. URL: <https://www.sn.dk/slagelse-kommune/soeges-aeldre-med-viden-om-datidens-rets-system/>

- Smith, Peter Scharff: *Moralske Hospitaler – det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Forum (2003)
- Rafter, Nicole Hahn: "Prisons for Women, 1790-1890". *Crime and Justice*, Vol. 5, The University of Chicago Press (1983)
- Rasmussen, Leonora Lottrup: "Kærlighed i Fængsel. Et studie af intime relationer i Horsens Straffeanstalt i slutningen af 1800-tallet". *Kulturstudier*, Nr. 2 (2020)
- Rotham, David J.: *The Discovery of the Asylum* (1971)
- *Social-Demokraten*: "Det ny Kvindefængsel" (12-11-1889). Tilgået d. 14-05-24. URL: <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:0f3851e9-db9d-46de-8ab4-5146377aede9>
- Stuckenberg, Frederik: *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741. En Historisk Skildring*. København. I Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, bind 1 (1893)
- Stuckenberg, Frederik: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. En Historisk Skildring*. København. I Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, bind 2 (1896)
- Spierenburg, Pieter: *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*. Rutgers University Press (1991), ny version af Amsterdam Academic Archive (2007)
- *Tampere University*: "Lived, Layered, Locked Up. Rethinking Women's Prisons in Finland in the Long Nineteenth Century". Tilgået den 25-03-2024. URL: <https://www.tuni.fi/en/research/lived-layered-locked-rethinking-womens-prisons-finland-long-nineteenth-century>
- *Tampere University*: "Research Council of Finland's Centre of Excellence in the History of Experiences". Tilgået den 22-03-2024. URL: <https://research.tuni.fi/hex/>
- *Thisted Amts Tidende*: "Hjælp eller Selvhjælp" (05-02-1892). Tilgået d. 14-05-24. URL: <http://hdl.handle.net/109.3.1/uuid:3eeaed6-c46d-41b0-98f8-3ae0f356080f>
- Valentin, Emilie Luther: *Feelings of Imprisonment – Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*. Aalborg Universitet (2022)
- Vallgård, Karen: "Skilsmisens århundrede". *danmarkshistorien.dk* (2021). Tilgået d. 12-04-2024. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/skilsmisens-aarhundrede>
- Zedner, Lucier: *Women Crime and Custody in Victorian England*. Oxford University Press (1991b)
- Zedner, Lucier: "Women, Crime and Penal Responses: A Historical Account". The University of Chicago (1991a)

Upubliceret litteratur

- Rigsarkivet: Christianshavn Straffeanstalt: *Div. fotos* (1885-1906)
- Rigsarkivet: Christianshavn Straffeanstalt: *Generalieprotokol* (1873-1919): protokol 1873-78
- Rigsarkivet: Christianshavn Straffeanstalt: *Generalieprotokol* (1873-1919): protokol 1878-83
- Rigsarkivet: Christianshavn Straffeanstalt: *Generalieprotokol* (1873-1919): protokol 1883-88
- Rigsarkivet: Christianshavn Straffeanstalt: *Generalieprotokol* (1873-1919): protokol 1888-93
- Rigsarkivet: Overinspektionen for Fængselsvæsenet: *Fortegnelse over kvindefanger i samtlige straffeanstalter* (1853-1885)